

AȘEZAREA DE TIP CRIȘ DE LA VALEA LUPULUI

DE

EUGEN COMȘA

I. ISTORICUL CERCETĂRILOR PRIVIND CULTURA CRIȘ ÎN PARTEA CENTRALĂ A MOLDOVEI. Cercetările arheologilor români din deceniile trei și patru ale secolului nostru au permis studierea unor așezări neolitice cu mai multe straturi suprapuse, ceea ce a avut drept urmare efectuarea unor observații stratigrafice și pe temeiul lor stabilirea cronologiei relative din cadrul complexelor și mai cu seamă precizarea conținutului și caracteristicilor, precum și definirea unei serii de culturi materiale. Anul 1948 și următorii au marcat o cotitură importantă în studierea neoliticului de pe teritoriul României. Atunci, odată cu reorganizarea activității din domeniul arheologiei, s-a pus problema studierii mai ample și mai aprofundate a epocii. Pentru realizarea țelului propus s-au format mai multe colective, în vederea cunoașterii prin cercetări de suprafață și mai cu seamă prin săpături intensive a situației de pe tot întinsul țării. La început, au fost planificate, în chip judicios, în diverse zone, cercetări arheologice de suprafață, cât mai amănunțite, pentru a se ști cât mai mult din istoria străveche și veche a fiecărei regiuni și după aceea dintre obiectivele descoperite, care s-au numărat cu sutele, au fost alese cele mai utile în vederea cercetării lor prin săpături, pentru rezolvarea pe această bază a unor probleme pentru o epocă sau alta. Au urmat săpături ample în numeroase obiective, multe din ele neolitice, și în același timp, în jurul șantierelor organizate, ce serveau drept bază, s-au efectuat noi cercetări de suprafață, cu bune rezultate.

Se cuvine să remarcăm că pînă la acea perioadă cunoștințele privind culturile neoliticului timpuriu erau foarte reduse și, în plus, adesea interpretările erau contradictorii. Menționăm și faptul că se cunoștea un număr nu prea mare de așezări din acea perioadă, numai în ținuturile din sud-vestul țării. Astfel, în Oltenia fuseseră cercetate cele câteva obiective de tip Cleanov, considerate un timp ca fiind din epoca mezolitică¹, iar în Banat, Crișana și nord-vestul Transilvaniei erau semnalate câteva așezări și descoperiri izolate aparținînd culturii Criș², despre a cărei poziție cronologică fuseseră exprimate mai multe păreri. În schimb, în jumătatea de răsărit a țării nu se cunoștea nici o așezare certă din neoliticul timpuriu. Pînă în 1944, fusese descoperită o singură așezare în vestul Moldovei, rămasă inedită, bănuită ca aparținînd purtătorilor culturii ceramicii liniare³. Acesta era stadiul cercetărilor privind neoliticul timpuriu pînă la începerea activității arheologice planificate prin grija Academiei.

În anul 1949, în cadrul acțiunii amintite, s-au format colective arheologice și s-au început cercetările sistematice. Drept urmare a eforturilor depuse de studenți de la Facultatea de istorie din Iași, conduși de M. Petrescu-Dîmbovița au fost descoperite în estul Moldovei două obiective remarcabile. Primul dintre ele, cel din vecinătatea satului Perieni (jud. Vaslui), prin unele ornamente păstrate pe cele câteva cioburi adunate de studenți, a atras — din primul moment — atenția lui M. Petrescu-Dîmbovița, căci prezenta ornamente identice cu cele de pe vasele culturii ceramicii liniare din Europa Centrală, necunoscută pînă atunci pe teritoriul României. Se pune, deci, problema prezenței comunităților acelei culturi și în regiunile noastre. În același lot de materiale se aflau și mai multe fragmente ceramice cu forme și decor de asemenea necunoscute pînă la acea dată în Moldova⁴.

Tot în anul 1949 Adrian Florescu, îndrumat de M. Petrescu-Dîmbovița, a făcut câteva pe-riegheze pe teritoriul satului Glăvăneștii Vechi (jud. Iași)⁵. Din analiza fragmentelor de vase a rezultat că și la Glăvăneștii Vechi, anume pe câteva grinduri din lunca largă a Jijiei, există urme

¹ De exemplu, lucrarea de sinteză redactată de C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Dacia*, 7-8, 1937-1940, 1941, p. 1-12.

² De exemplu, Párducz Mihály, *Dolgszeged*, 19, 1943, p. 202-203, despre rezultatele săpăturilor de la Ciunăfaia.

³ Ion Nestor, *SCIV*, 2, 1951 2, p. 18 (Ilișeni).

⁴ M. Petrescu-Dîmbovița, *Materiale*, 3, 1957, p. 65-82.

⁵ Ion Nestor și colab., *SCIV*, 1, 1950, 1, p. 27-30.

de așezare aparținând celor două culturi documentate la Perieni, semnalându-se de asemenea diferite piese din timpul culturii Cucuteni și a altor epoci mai târzii⁶. Despre rezultatele descoperirilor de la Perieni și mai ales de la Glăvăneștii Vechi a fost informat prof. Ion Nestor care, în calitate de responsabil al colectivului Iași-Botoșani-Dorohoi, a luat hotărârea să se înceapă ample săpături în câteva așezări de pe teritoriul acestui sat⁷.

Din perioada neoliticului timpuriu au fost cercetate două așezări situate pe două grinduri scunde, aflate la câteva sute de metri distanță unul de altul⁸. Ținându-se seama de observațiile făcute în cursul primei campanii de săpături, s-a ajuns la concluzia că una din ele aparține cu certitudine culturii ceramicii liniare, dovadă evidentă că descoperirea de la Perieni nu era izolată, și că purtătorii acelei culturi au viețuit efectiv pe o mare parte din întinderea Moldovei⁹. După primele cercetări, în raportul publicat în 1950, s-a arătat că în cea de a doua așezare amintită este documentată o cultură caracteristică și pentru regiunile din vecinătatea cursului mijlociu al Tisei și din vestul țării noastre¹⁰, iar curind după aceea, în al doilea raport, apărut în 1951, s-a ajuns la concluzia că este vorba despre cultura Criș, cea mai veche cultură neolitică cunoscută pînă atunci în vestul țării noastre și în estul Ungariei¹¹. Într-un răstimp relativ scurt, numărul descoperirilor de tip Criș din Transilvania și mai cu seamă din Moldova a crescut destul de mult, ceea ce ne-a permis să pregătim și să prezentăm în cadrul unei ședințe a Secției de istorie veche a Institutului de istorie, în ziua de 16 aprilie 1951, o comunicare intitulată: *Cultura materială de tip Criș din Moldova (Pe baza materialelor descoperite la Glăvăneștii Vechi)*, în care sintetizăm datele cunoscute pînă la acea dată despre cultura Criș din țara noastră. De asemenea, în anul 1952, am pregătit și predat un volum monografic despre rezultatele săpăturilor din diferitele complexe de la Glăvăneștii Vechi, un studiu amănunțit despre materialele din așezarea Criș¹², dar lucrarea a rămas netipărită.

*

Așezarea Criș de la Valea Lupului se află în dreptul Km 8 de pe drumul național nr. 16, ce duce de la Iași la Tg. Frumos, și la circa 1 km nord de lunca Bahului. În locul respectiv, șoseaua trece peste un grind scund. În anul 1943, de pe întinsul grindului s-au scos mari cantități de pământ pentru ridicarea nivelului șoselei (mai târziu, șoseaua fiind parțial distrusă); de aceea, cu puțin înainte de 1950 cînd a început refacerea acestei șosele, pe grind s-au făcut numeroase gropi pentru scoaterea pământului necesar refacerii rambleului șoselei. Astfel, s-a ajuns ca unele gropi să fie săpate pînă la pământul viu, iar altele au avut adîncimea mai mică, fiind înlăturat numai stratul de humus recent. Din cauza deranjamentelor făcute, pe întreaga întindere a grindului erau împrăștiate, la suprafață sau în gropi, numeroase fragmente ceramice. Pe grindul respectiv se vedeau și două movile de mărimi nu prea mari, de o parte și de alta a șoselei. Una se găsea spre capătul de VNV al grindului, iar cealaltă spre cel de ESE. Astfel, pe lângă problemele semnalate se mai adăuga și aceea a eventualelor morminte cu ocră ce se puteau afla sub sau în cuprinsul celor două movile.

Curînd după semnalarea amintită, prof. D. Tudor și studentul Al. Brăteanu au făcut o cercetare arheologică de suprafață pe terenul respectiv, constatînd că este vorba de o întinsă așezare de tip Criș. Dată fiind importanța și nouitatea descoperirii — existența acestei culturi fiind precizată pe teritoriul Moldovei numai cu un an în urmă (în 1949) —, prin grija prof. Ion Nestor, în anul 1950 au fost planificate săpături de salvare în cuprinsul așezării amintite. Acestea erau cu atît mai necesare cu cît în timpul periegezei amintite s-au găsit pe suprafața așezării numeroase cioburi de tip Criș, precum și altele cîteva specifice culturii ceramicii liniare, documentată și la Glăvăneștii Vechi. Prin hotărîrea luată de conducerea Colectivului arheologic Iași-Botoșani-Dorohoi, săpăturile planificate la Valea Lupului, urmăreau, pe de o parte, salvarea complexului reprezentat de așezarea Criș, iar pe de altă parte rezolvarea unei alte probleme importante — care nu a putut fi lămurită prin săpăturile de la Glăvăneștii Vechi, din cauza distanței de cîteva sute de metri dintre așezarea de tip Criș și cea aparținînd culturii ceramicii liniare — anume problema raportului stratigrafic dintre eventualele straturi suprapuse, corespunzătoare celor două culturi amintite și respectiv rezolvarea cronologiei relative dintre ele. Conducerea săpăturilor de salvare, efectuate la Valea Lupului între 27 septembrie și 14 octombrie 1950, a fost încredințată lui Vlad Zirra¹³. În cadrul activității colectivului Iași-Botoșani-Dorohoi, eu însuși am participat timp de 3 zile (4—6 octombrie).

⁶ *Ibidem*, p. 29—30.

⁷ *Ibidem*, p. 27—30.

⁸ *Ibidem*, p. 28—30.

⁹ Ion Nestor, *op. cit.*, p. 17—26.

¹⁰ Ion Nestor și colab., *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 55—56.

¹¹ Ida Kutziau, *A Körös-Kultúra, Diss Pann*, seria II, 23, 1944.

¹² *Despre materialele din așezarea purtătorilor culturii Criș de la Glăvăneștii Vechi* (manuscris).

¹³ Textul lui Vlad Zirra despre săpăturile de la Valea Lupului a fost inclus în raportul publicat de Ion Nestor și colab., *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 57—59.

II. TIPUL DE AȘEZARE. Comunitatea de tip Criș de la Valea Lupului și-a ales drept loc de așezare suprafața unui grind din lunca largă a Bahluiului (fig. 1). Astăzi, locul se află la circa 1 km de albia râului, dar, după toate probabilitățile, în antichitate cursul râului era mult mai aproape de așezare. La oarecare distanță spre nord, începe panta lină a unui deal, pe care se vor fi aflat terenurile cultivate de oamenii neolitici. Terenul ales are o suprafață de peste 100 m lungime, avînd o înălțime relativ mică, de maximum 2 m deasupra nivelului luncii râului. Atît cu prilejul cercetărilor de suprafață efectuate, cînd s-au strîns diferite fragmente ceramice scoase

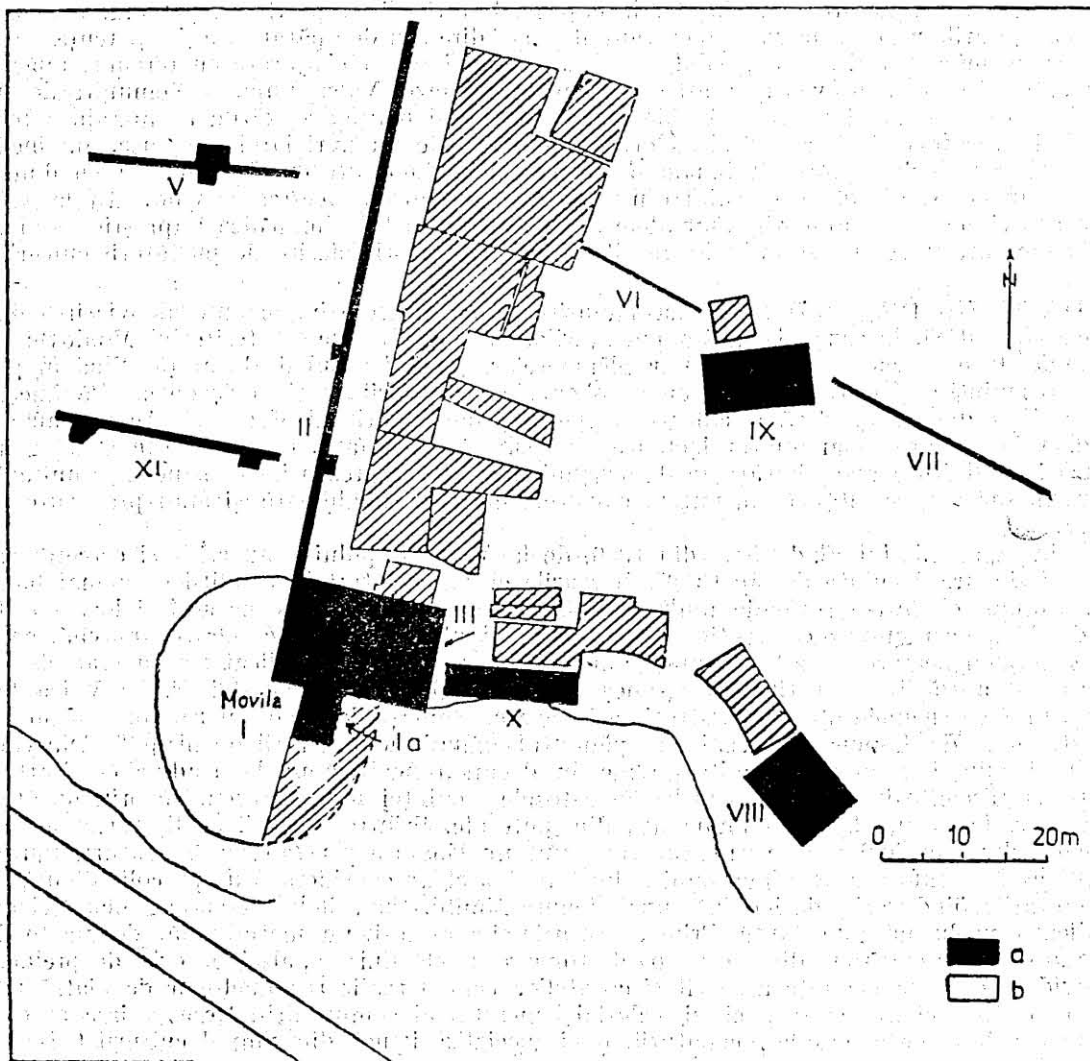

Fig. 1. Valea Lupului. Planul general al săpăturilor (după Ion-Nestor și colab., SCIV, 2, 1961, 1, p. 66, pl. 2).

la iveală de plug, cît și atunci cînd s-au verificat malurile numeroaselor gropi, din care s-a scos pămîntul necesar înălțării șoselei, s-a constatat că urmele de locuire din timpul culturii Criș nu sînt concentrate pe o suprafață restrînsă, ci sînt răspîndite pe cea mai mare parte a grindului, ceea ce ne face să presupunem că și locuințele nu erau grupate, ci au fost construite la intervale destul de mari unele de altele. Cu toate verificările făcute pe tot întinsul grindului, nu s-au descoperit în jurul așezării urme sau indicii cu privire la eventuala existență a vreunui șanț de îngrădire sau de apărare. Nu este însă exclus că, în vremea așezării Criș, terenul din jurul grindului să fi fost mlăștinos, ceea ce putea constitui un mijloc simplu de protejare și de apărare a așezării. Complexul de la Valea Lupului nu constituie o excepție în cuprinsul ariei de răspîndire a culturii Criș din Moldova. Chiar și principala așezare de acest tip, cea de la Glăvăneștii Vechi, săpată mai intens, se afla și ea pe un grind scund din lunca Jijiei, asemănător celui de la Valea Lupului. Nici așezarea de la Glăvăneștii Vechi nu a fost prevăzută cu șanț de îngrădire sau de apărare.

Având în vedere datele expuse mai sus ajungem la câteva concluzii istorice demne de reținut: purtătorii culturii Criș din partea de est a țării noastre, atât cei din faza mai veche (numită *faza Glăvăneștii Vechi*), cât și cei din a doua fază de evoluție (numită *faza Valea Lupului*) își înălțau de preferință așezările pe grinduri joase, din luncile largi ale râurilor; stațiunile respective erau alcătuite dintr-un număr redus de locuințe. În cazul așezării de la Glăvăneștii Vechi acestea erau, în majoritate, grupate pe un teren relativ restrâns, având în apropiere altele câteva, izolate¹⁴ (poate datate mai târziu); iar în cazul așezării de la Valea Lupului, se pare că locuințele erau răspândite pe întreaga întindere a grindului. Nu dispunem, însă, de nici un fel de date despre modul de răspândire a locuințelor în cuprinsul stațiunii, respectiv despre organizarea internă. Dacă așezările nu erau prevăzute cu șanț de îngrădire sau de apărare (deși existența acestora nu o excludem cu totul), este posibil ca așezările să fi fost înconjurare cu terenuri mlăștinoase greu de străbătut pentru eventualii atacatori. În timpul fazei Valea Lupului, comunitățile culturii Criș din sudul Moldovei (de ex. cea de la Perieni)¹⁵ își înălțau așezările pe marginea teraselor mijlocii, în preajma râurilor sau piraielelor. Fiind vorba de terenuri largi, deschise, am înclinat să credem că astfel de așezări trebuiau să fie cel puțin îngrădite cu câte un șanț cu dimensiuni modeste sau cu o palisadă construită din trunchiuri de copaci, acestea servind, atât la a feri pe locuitorii și vitele lor de atacurile animalelor sălbatice, cât și la a împiedica împrăștierea vitelor. Până în prezent, nu se cunosc în Moldova alte tipuri de așezări folosite de purtătorii culturii Criș.

III. TIPUL DE LOCUINȚĂ. La lămurirea unor aspecte importante ale vieții oamenilor din epoca neolitică, în cazul de față a purtătorilor culturii Criș de pe teritoriul Moldovei, un rol de seamă îl joacă cunoașterea tuturor elementelor privind tipul de locuință. Până în prezent, problema amintită a fost studiată numai în cuprinsul așezării de tip Criș de la Glăvăneștii Vechi¹⁶, datînd din prima fază a culturii respective de pe întinsul Moldovei. Acolo s-au găsit și s-au dezvelit resturile mai multor locuințe, exclusiv de suprafață, reprezentate prin aglomerări de bucăți de lipitură arsă, bucăți de dimensiuni mici și nereprezentînd o suprafață unitară. Din observațiile făcute rezultă că locuințele aveau forma dreptunghiulară și erau prevăzute cu câte o vatră.

Prin săpăturile lui Vlad Zirra, din 1950, de la Valea Lupului, s-au găsit și cercetat rămășițele unei singure locuințe de tip Criș¹⁷. Resturile ei s-au păstrat în condiții ceva mai bune, datorită faptului că într-o perioadă mult mai târzie decît locuirea Criș, pe același loc, a fost înălțată (de către o comunitate ce practica înhumarea de tipul mormintelor cu ocră) o movilă, acoperindu-se și terenul pe care s-a aflat locuința amintită¹⁸. În raportul publicat s-a sugerat că sectorul respectiv al așezării a constituit porțiunea cea mai aglomerată a acesteia¹⁹. La Valea Lupului s-au putut face și unele observații stratigrafice clare. Rămășițele locuinței zăceau sub movilă, la baza stratului de humus străvechi, pe pământul gălbui cu infiltrații de nisip²⁰. Din cauză că resturile locuinței s-au aflat multă vreme, în decursul neoliticului, la o adîncime foarte mică, ele au fost răscolite în parte. Resturile păstrate ale locuinței sînt reprezentate prin bucăți de lipitură arsă la roșu, datorită unui incendiu puternic. Printre bulgării de lipitură s-au găsit și fragmente din mozaicul unor vetre, care au avut un singur strat sau două straturi suprapuse²¹ de fătuială. Locuința a avut dimensiuni reduse (a fost chiar considerată drept colibă), după toate probabilitățile fiind vorba de locuința unei singure familii. Cu prilejul cercetării locuinței descrise s-a ridicat o problemă importantă. Printre resturile ei s-au găsit un mare număr de unelte de piatră șlefuite, ca de exemplu, diferite tipuri de topoare, unele finisate, altele în curs de prelucrare²². Este evident că acea locuință a servit și ca atelier pentru realizarea uneltelor de piatră necesare nu numai familiei respective, ci și celorlalți membri ai comunității. Descoperirea ar constitui un indiciu valoros cu privire la începuturile unei specializări încă din timpul culturii Criș.

Din datele prezentate ar părea să reiasă că purtătorii culturii Criș, de pe teritoriul Moldovei, atât în cursul primei faze numită Glăvăneștii Vechi, cât și în cea următoare numită Valea Lupului, au viețuit în locuințe de suprafață, de formă rectangulară și de dimensiuni reduse. Faptul că și în timpul săpăturilor se găsea o cantitate relativ redusă de lipitură în zona unor astfel de locuințe, ne face să presupunem că ele aveau pereții construiți mai cu seamă din lemn (nu în sistem paianță) acoperiți apoi în interior cu un strat subțire de lipitură de lut amestecat cu paie. Nu avem încă nici un fel de indicii în privința amenajării intenționate a podelei (prin strat de lut sau în alt mod). În stadiul actual al cercetărilor, singura explicație ar fi aceea că podeaua

¹⁴ Ne referim la resturile locuinței de tip Criș, de sub „Movila IV”, cercetată de colectivul condus de prof. Ion Nestor. Locuința se afla la distanță de așezarea propriu-zisă.

¹⁵ M. Petrescu-Dimbovița, *Materiale*, 3, 1957, p. 65-82.

¹⁶ Ion Nestor și colab., *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 53-54; Eugen Comșa, *Dacia, N.S.*, 22, 1978, p. 9-13.

¹⁷ Vlad Zirra, *SCIV*, 2, 1951, 1 p. 57. Mulțumim și pe această cale colegului Vlad Zirra pentru amabilitatea de a ne

fi cedat spre studiu și publicare materialele descoperite în așezarea de tip Criș de la Valea Lupului.

¹⁸ *Ibidem*, p. 57.

¹⁹ *Ibidem*, p. 57.

²⁰ *Ibidem*, p. 57.

²¹ *Ibidem*, p. 57.

²² *Ibidem*, p. 57.

era reprezentată prin solul vechi, bătătorit. Lateral sau pe mijloc (încă nu știm exact unde) se făcea vatra (realizată dintr-un strat de lut netezit cu grijă), pentru gătit și încălzit în timpul iernii. Faptul că vatra poartă urme de refacere este o dovadă a folosirii ei relativ îndelungate. Se cuvine să remarcăm că, spre deosebire de situația din aria de răspândire a comunităților culturii Criș din Moldova, în arealul locuit de comunitățile culturii Starcevo din Oltenia au fost folosite mai întâi bordeie, cu gropi de formă rotundă, și mai târziu locuințe de suprafață de dimensiuni mici²³. Nici despre elementele constructive ale acestora din urmă nu dispunem de observațiile și datele necesare.

IV. OCUPAȚIILE MEMBRILOR COMUNITĂȚII CRIȘ DE LA VALEA LUPULUI. În timpul neoliticului timpuriu, mai exact la sfârșitul acestei perioade, de când datează așezarea de la Valea Lupului la care ne referim, purtătorii culturii Criș din zona de est a vastului lor areal practicau o activitate economică relativ complexă, bazată, în principal, pe două îndeletniciri: cultivarea primitivă a plantelor și creșterea vitelor (pe scară redusă). La acestea se cuvin adăugate alte câteva ocupații, care jucau un rol secundar: culesul, vânătoarea, pescuitul și altele. În cele ce urmează vom analiza pe larg, comparativ, datele de care dispunem referitoare la fiecare din ocupațiile amintite:

a) Cultivarea primitivă a plantelor. În tot cursul epocii neolitice, deci inclusiv în timpul culturii Criș, un rol de seamă în activitatea economică a tuturor comunităților l-a jucat cultivarea primitivă a plantelor. Din textul raportului preliminar asupra rezultatelor săpăturilor de la Valea Lupului reiese că în cuprinsul așezării studiate s-au descoperit indicii clare ale unei astfel de ocupații. După cum menționează Vlad Zirra este vorba de faptul că în rușinile bulgărilor, proveniți din feșuiala peretilor, se observă, întipărite, paie tocate, care, în amestec cu lutul, serveau drept lipitură. Alte urme, de astă dată de pleavă și de boabe de grâu, se văd în spărtura cioburilor și chiar pe suprafața lor, mai ales a celor provenind din vase lucrate din pastă grosolană. De asemenea, printre rămășițele locuinței descrise, ca și în lungul șanțurilor săpate s-au scos la iveală pietre de rîșniță, întregi sau fragmentare. Datele prezentate credem că pot constitui suficiente argumente în sprijinul afirmației că membrii comunității Criș din așezarea de la Valea Lupului au practicat cultivarea primitivă a plantelor, pe ogoare mici, aflate în apropiere. Cu aproape trei decenii în urmă, atunci când am analizat pentru prima dată materialul ceramic de tip Criș de la Glăvăneștii Vechi, am observat în spărtura cioburilor mai multe urme de boabe de cereale. Pe atunci boabele au fost determinate (prin bunăvoința lui C. S. Nicolăescu-Plopșor) ca fiind de grâu, de tipul *Triticum monococcum* L. Pentru stadiul din acea vreme al cercetărilor privind începuturile cultivării plantelor de către oamenii neolitici de pe meleagurile patriei noastre era un rezultat valoros, acele determinări fiind printre primele făcute pentru neoliticul nostru timpuriu. De curind, cu prilejul studierii mai amănunțite a materialului ceramic din aceeași așezare Criș, am observat noi urme de boabe în rușinile diferitelor cioburi. Prin noile cercetări și determinări, făcute de colegul Marin Circiumaru, s-a confirmat existența în fragmentele ceramice din așezarea de la Glăvăneștii Vechi a urmelor de boabe de grâu de tip *Triticum monococcum* L. la care se adaugă meiu *Panicum* sp. Un singur ciob din același complex păstrează urma unui bob de *Aegilops*, probabil din specia *speltoides*²⁴. Prin urmare, pe baza determinărilor făcute pînă acum, se poate afirma că purtătorii culturii Criș, de pe teritoriul Moldovei, încă din prima lor fază de evoluție (faza Glăvăneștii Vechi) cultivau grâul de tip *Triticum monococcum* L și meiu *Panicum* sp.

Pentru așezarea de tip Criș studiată de noi aici, ca de altfel pentru întreaga serie de comunități de același tip din faza Valea Lupului, din Moldova, încă nu dispunem de determinările necesare. Dar chiar în stadiul actual al cercetărilor sîntem în măsură să presupunem că și membrii comunităților Criș din faza Valea Lupului, urmași direcți ai celor din faza Glăvăneștii Vechi, au cultivat același fel de grâu ca și predecesorii lor. Faptul este confirmat, după părerea noastră, prin descoperirile făcute de către Alexandrina Alexandrescu în cadrul complexului Criș de la Hărman (jud. Brașov), care datează dintr-o perioadă corespunzătoare fazei Valea Lupului din Moldova. Cu ani în urmă pe cînd analizam ceramica din acea așezare, am observat pe o serie de cioburi urme de diverse boabe. Analizate de Z. V. Ianușevici, specialistă de la Grădina Botanică din Chișinău, s-a constatat că acele urme aparțin mai multor tipuri de grâu cultivate de către purtătorii culturii Criș din sud-estul Transilvaniei. Astfel, au fost determinate boabe de grâu de tip *Triticum monococcum* L., *Triticum dicoccum* Schrank și *Triticum spelta* L.²⁵

Semnalăm că din datele de care dispunem, rezultă că răspîndirea în arealul locuit de purtătorii culturii Criș a grâului de tip *Triticum dicoccum* Schrank și a celui de tip *Triticum spelta* L.

²³ D. Berciu, *Materiala*, 5, 1959, p. 75.

²⁴ Mulțumim și pe această cale lui Marin Circiumaru pentru determinările făcute și pentru informațiile comu-

nicate.

²⁵ V. I. Marcheșevici, *Bugo-dnestrovskaja kultura na teritorii Moldavii*, Chișinău, 1974, p. 155.

corespunde unei a doua perioade din evoluția cultivării plantelor din regiunile noastre, când, pe lângă tipul mai vechi de grâu (*Triticum monococcum* L.) s-au adăugat celelalte două. S-a făcut constatarea că ele erau cultivate amestecat. Se presupune că, încă din acea vreme îndepărtată, oamenii au observat că fiecare specie de grâu are anumite caracteristici, iar prin cultivarea boabelor amestecate erau înlăturate unele neajunsuri și se putea asigura strictul necesar de recoltă²⁶.

Având în vedere caracteristicile zonei în care se afla așezarea de la Valea Lupului, considerăm că ogoarele cultivate erau pe panta lină a dealului din apropiere, spre nord de lunca Bahluului. Destelenirea solului se făcea cu unelte de lemn și cu săpăligi din corn de cerb. În privința recoltării grâului se consideră că oamenii din neoliticul timpuriu rupeau mai întâi spikele, ca să nu se scuture boabele și abia mai târziu erau secerate paiele²⁷. În acest din urmă scop, erau folosite secerile așa-numite de tip Karanovo, documentate și pe teritoriul țării noastre, realizate dintr-un corn de viț arcuit, în care pe partea concavă, se făcea un fel de jgheab. În lungul lui erau fixate, unul lângă altul, segmente de lame de silex cu tăișul drept sau cu un virf în afară (ca un fel de ferăstrău cu dinți mari și rari). Astfel de piese de cremone s-au găsit și în așezarea de la Valea Lupului. Ele sînt caracterizate prin dimensiuni relativ mici, fiecare avînd o porțiune din lungul tăișului lustruită intens și cu zgîrieturi fine, pe ambele fețe în primul caz, sau ale colțului, în al doilea. Se cuvine subliniat că pleava nu era aruncată, ci se păstra și „sorta” pentru a fi folosită la amestecul cu lutul din care se modelau vase. Cea mai fină era amestecată cu argilă curată și din pasta rezultată se modelau vasele fine, inclusiv cele ce urmau să aibă decor pictat. Pleava obișnuită era utilizată, în cantitate mare, în amestec cu argila, la realizarea vaselor de uz comun. La un loc cu pleava, în pasta ceramică nimereau și rare boabe de grâu sau de alte plante cultivate sau parazite (ca neghina). În ambele cazuri pleava servea ca degresant. Recolta obținută în condițiile descrise era păstrată în vase mari de provizii, lucrate din pasta grosolană. După părerea unor cercetători, în anumite cazuri, grînele erau păstrate, încă din neoliticul timpuriu, în gropi de bucate. Ca și în alte așezări, la Valea Lupului s-au delimitat și golit mai multe gropi săpate de oamenii neolitici, dar nici una din ele nu prezintă urme de ardere a malurilor sau alte indicii, care să sugereze că acestea ar fi servit la păstrarea grâului sau meiului. Cantitatea de grâu necesară consumului membrilor fiecărei familii era risnită pe pietre pregătite sau alese anume (din pietrișul luncii riurilor de munte sau din grohoțișul de pe pantele munților sau dealurilor), pietre de dimensiuni relativ reduse. Curățirea făinii de pe risnițe se făcea cu ajutorul unor spatule din corn, două exemplare din această categorie de obiecte fiind descoperite și la Valea Lupului. Un argument în acest sens l-ar putea constitui observația că multe din spatule au o margine asimetrică, desigur din cauza frecării de piatră.

b) Creșterea vitelor și vinătoarea. În cele ce urmează vom stărui asupra problemelor privind fauna din perioada corespunzătoare așezării de tip Criș de la Valea Lupului. Deși aici s-a descoperit un lot de oșeminte, destul de modest din punct de vedere numeric, studierea lui amănunțită, făcută prin grija prof. dr. doc. Olga Necrasov, conducătoarea Laboratorului de morfologie animală al Universității „Al. I. Cuza” din Iași²⁸, ajută la definirea caracteristicilor paleofaunei, nu numai în ceea ce privește așezarea respectivă, ci oferă, în plus, date utile pentru cunoașterea situației din timpul fazei timpurii din evoluția culturii Criș, de pe teritoriul Moldovei. Prin comparație cu fauna descoperită în alte așezări, de același tip, din Transilvania sau din Oltenia, studiul amintit ne ajută să facem unele precizări în privința intensității practicării de către purtătorii culturii Criș a creșterii vitelor și a vinătoării, ca și a raportului dintre cele două ocupații în simul comunităților din perioada de sfîrșit a neoliticului timpuriu, de pe întinsul Moldovei. Se cuvine subliniat faptul important că loturile de oase de animale la care ne vom referi au fost studiate cu foarte multă grijă de o singură persoană (Prof. Olga Necrasov), evident după aceeași metodă, obișnuită în domeniul cercetării paleofaunei.

După cum s-a arătat la începutul lucrării noastre, săpăturile de la Valea Lupului, efectuate în toamna anului 1950, au fost făcute de către Vlad Zirra (în calitate de membru al colectivului arheologic „Iași-Botoșani-Dorohoi” de sub conducerea prof. Ion Nestor) și nu de autorul acestor rânduri care a participat numai timp de câteva zile la săpăturile de la Valea Lupului. Am socotit necesară această precizare, deoarece prof. Olga Necrasov, din greșală, ne-a atribuit nouă meritul săpăturilor arheologice din obiectivul amintit²⁹.

După cum s-a menționat mai sus, suprafața săpată din întinderea așezării de tip Criș de la Valea Lupului a fost de dimensiuni reduse, și, cum este firesc, din cuprinsul șanțurilor și prin taluzările făcute, s-au adunat relativ puține oase de animale, majoritatea în stare foarte fragmentară. În cursul săpăturilor arheologice de la Valea Lupului, din anul 1950, au fost adunate în total 61 oase de animale³⁰. Din totalul de 61 oase, 38 provin de la animale domestice, iar restul de 23 sînt de la animale sălbatice. Procentual, oasele de animale domestice reprezintă 62,43%,

²⁶ *Ibidem*, p. 155.

²⁷ *Ibidem*, p. 154.

²⁸ Olga Necrasov, AȘUIași, s.n., S. II, Șt. Nat., a,

Biologic, 10, 1964, 1, p. 167—181.

²⁹ *Ibidem*, p. 167—181.

³⁰ *Ibidem*, p. 169 (tabelul sintetic I).

pe cînd cele de animale sălbatice numai 37,67%³¹. Din analiza acestor date rezultă o primă concluzie de ordin istoric, deosebit de importantă pentru complexul studiat, și anume este evidentă predominarea netă a oaselor de animale domestice, în comparație cu cele sălbatice. Aceasta înseamnă că în perioada dată, respectiv în cursul fazei Valea Lupului, cea de a doua în evoluția culturii Criș din zona centrală a Moldovei, predomină creșterea vitelor în raport cu vînătoarea.

În acest context, este util și firesc să facem o comparație cu alte cîteva complexe aparținînd tot culturii Criș, din diverse faze și din diferite ținuturi ale țării. Astfel, așezarea de la Leț, din sud-estul Transilvaniei, este, cel puțin în parte, mai veche decît așezarea studiată aici; stațiunile de la Glăvăneștii Vechi și de la Pogorăști, se află, ambele, în estul Moldovei, în condiții de climă și de mediu mult mai apropiate de acelea ale așezării de la Valea Lupului. Cît privește așezarea de tip Criș de la Glăvăneștii Vechi, precizăm că ea este, în cea mai mare parte, reprezentativă pentru faza mai veche a culturii Criș din nord-estul Moldovei. În așezarea Criș de la Leț s-au adunat în total 49 de oase de animale, din care 43 proveneau de la animale domestice și numai 3 de la animale sălbatice. Procentual, în acel complex oasele de animale domestice reprezintă 93,87% față de numai 6,12% cît reprezintă cealaltă categorie de oase³². Prin urmare, la Leț ca și la Valea Lupului, dominantă era creșterea vitelor în raport cu vînătoarea. Lotul de oase de animale colectat în cursul săpăturilor de Glăvăneștii Vechi, din complexele Criș, este mai reprezentativ, fiind alcătuit din 300 piese, din care 274 provin de la animale domestice și numai 26 de la animale vîinate. Procentual, aceasta înseamnă că oasele de animale domestice reprezintă 91,3% din lotul respectiv, pe cînd oasele de animale sălbatice sînt reprezentate doar prin 8,64%³³.

În stadiul actual al cercetărilor se desprind două concluzii istorice importante; una valabilă pentru perioada neoliticului timpuriu din jumătatea de est a țării și alta pentru prima fază de evoluție a culturii Criș din Moldova. Astfel, se constată că, încă dintr-o perioadă mai veche decît așezarea studiată, purtătorii culturii Criș, atît din sud-estul Transilvaniei, cît și cei din nord-estul Moldovei se ocupau — pe lîngă cultivarea primitivă a plantelor — în principal cu creșterea vitelor și abia în al treilea rînd cu vînătoarea. Pentru confirmarea datelor expuse mai sus, semnalăm și lotul de oase de animale din așezarea Criș de la Pogorăști, tot din Moldova centrală, unde s-au adunat în total 94 oase, din care 71 sînt de animale domestice și 23 de la animale vîinate, ceea ce reprezintă procentual 75,53% și respectiv, 24,46%³⁴.

Creșterea animalelor. Revenind la complexul de la Valea Lupului, vom stăruî asupra problemelor importante ale ocupației care era creșterea animalelor domestice. Din lotul de 38 oase de animale domestice, în așezarea Criș de la Valea Lupului sînt reprezentate numai 3 specii: bovine, ovicaprine și porcine³⁵. Este semnificativ faptul că porcinele ocupă locul trei, în urma diverselor categorii de cornute. Primul loc din seria animalelor domestice îl ocupă bovinele (*Bos taurus L*) reprezentate prin 33 oase³⁶, ceea ce reprezintă, subliniem, nu mai puțin de 86,84% din totalul categoriei. Astfel, ajungem la o altă concluzie istorică utilă, anume aceea că purtătorii culturii Criș din așezarea de la Valea Lupului și din faza cu același nume a culturii Criș, din Moldova, preferau, dintre animalele domestice, bovinele, pe care le creșteau în preajma așezărilor. O situație aproximativ similară, care confirmă, în mare măsură, observațiile de la Valea Lupului cu privire la predominarea bovinelor, se constată și în cadrul loturilor de la Glăvăneștii Vechi, unde, din totalul de 274 oase de animale domestice, 240 sînt tot de bovine³⁷ și anume la Pogorăști, unde din 71 oase de animale domestice 59 sînt de bovine³⁸. Este, deci, clar că în așezările menționate, în timpul celor două faze de evoluție a culturii Criș, în jumătatea de nord a Moldovei, în domeniul creșterii vitelor, bovinele erau predominante și deci preferate. Dacă, însă, comparăm situația descrisă din Moldova cu cea din sud-estul Transilvaniei se observă că între cele două zone au existat și deosebiri. Astfel, în așezarea de la Leț din totalul de 46 oase de animale domestice numai 16 (deci aproximativ numai o treime) reprezintă oasele de bovine, iar alte 28 de piese provin de la ovicaprine³⁹. Faptul, eventual, ar putea fi explicat prin condiții diferite de mediu, respectiv de vegetație.

Dacă vom aprofunda cercetarea noastră, nu numai din punctul de vedere al analizei statistice globale, ci vom căuta să aflăm de la cîți indivizi provin oasele de bovine amintite vom ajunge la altă serie de date semnificative, mai apropiate de realitatea istorică. Astfel în lotul de la Valea Lupului, cele 33 oase de animale (bovine) se consideră, de către specialiști, că provin numai de la 4 indivizi⁴⁰. În așezarea de la Glăvăneștii Vechi (cu cele mai multe oase) cele de bovine provin de la 8 indivizi⁴¹ (deși sînt 240 de piese), în așezarea de la Leț, de la 3 indivizi, iar în cea de la Pogorăști, de la 5 indivizi⁴², aceasta impunînd să se remareze o variabilitate destul de redusă a

³¹ *Ibidem*, p. 169.

³² *Ibidem*, p. 169.

³³ *Ibidem*, p. 169.

³⁴ *Ibidem*, p. 169.

³⁵ *Ibidem*, p. 169.

³⁶ *Ibidem*, p. 169.

³⁷ *Ibidem*, p. 169.

³⁸ *Ibidem*, p. 169.

³⁹ *Ibidem*, p. 169.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 169.

⁴¹ *Ibidem*, p. 169.

⁴² *Ibidem*, p. 169.

numărului de indivizi (de bovine) în toate cele patru loturi (între 3 și 8 indivizi). În sfârșit, precizăm că analiza oaselor de bovine a dus la concluzia că animalele erau de talie mijlocie. Este firesc să subliniem că procentul ridicat al oaselor de bovine, respectiv predominarea bovinelor în raport cu alte specii de animale domestice, s-a menținut în tot cursul epocii neo-eneolitice, în special, în ținuturile din sud-estul țării noastre, iar datele prezentate dovedesc că încă din acea perioadă mamiferele domestice constituiau deja sursa principală de alimente de origine animală.

În așezarea Criș de la Valea Lupului s-au găsit și s-au determinat numai 4 oase de ovicaprine (*Ovis aries* L și *Capra hircus* L)⁴³. Aici trebuie să facem precizarea că, din cauza unor deosebiri nesemnificative între diferitele oase de oaie și cele de capră, o mare parte din oasele adunate nu au putut fi atribuite cu certitudine unei anume specii și de aceea au fost grupate în categoria ovicaprinelor. Se semnalează, totuși, că oasele de capră sînt mai puține decît cele de oaie. Lotul de la Leț este alcătuit din 28 de oase de ovicaprine⁴⁴ în timp ce de la Glăvăneștii Vechi s-au știins 28 de oase, iar de la Pogorăști numai 9 oase⁴⁵. Ca număr de indivizi, situația se prezintă astfel: la Valea Lupului cele 4 oase corespund la numai 2 indivizi, cele 28 de oase de la Leț corespund la 7 indivizi, cele 28 de la Glăvăneștii Vechi la 4 indivizi și, în sfârșit, cele 9 de la Pogorăști la 4 indivizi⁴⁶. Ca și în cazul bovinelor, variabilitatea ca număr de indivizi este redusă. Numărul de indivizi de la Leț este mai mare decît în așezările din Moldova. În schimb, în estul acestei provincii, variabilitatea este foarte mică, de la 2 la 4 indivizi. Trebuie subliniat faptul că în lotul de la Leț, din sud-estul Transilvaniei, predomină oasele de ovicaprine în raport cu cele de bovine, pe cînd în celelalte trei așezări Criș din Moldova ovicaprinele ocupă locul secund, urmînd după bovine.

Oase de porc (*Sus scrofa domestica*, L.) s-au găsit în toate cele patru așezări menționate. La Valea Lupului este de amintit un singur os⁴⁷, dar situația nu este mult deosebită nici în celelalte așezări Criș. Astfel, la Leț s-au găsit 2 oase, de la 2 indivizi, la Glăvăneștii Vechi 6 oase de la 3 indivizi, iar la Pogorăști, 3 oase de la 2 indivizi⁴⁸. Datele statistice citate dezvăluie o anumită realitate deosebit de clară; în cursul evoluției comunităților culturii Criș, porcul era crescut, pe teritoriul țării noastre, pe scară foarte redusă (cu titlu comparativ, amintim că în așezarea de la Glăvăneștii Vechi, oasele de porc sînt de 40 de ori mai puține decît cele de bovine). Prof. Olga Necrasov considera că deși în nici una din așezările Criș la care ne-am referit nu s-au secs la iveală oase de ciine, problema prezenței ciinelui poate fi lăsată deschisă, deoarece se știe că, în perioada dată, ciinele era răspîndit în majoritatea zonelor. În această privință, se face și precizarea importantă că pe unele oase de animale, provenite de la Valea Lupului și de la Pogorăști, s-au observat urme numeroase de dinți, urme ce par să aparțină dinților unui carnivor de talia ciinelui neolitic, lipsa oaselor de ciine putîndu-se explica prin faptul că acest animal nu era folosit în alimentație⁴⁹.

Vînătoarea. Datele documentare de care dispunem dovedesc că vînătoarea a fost practică mai puțin intens decît creșterea animalelor domestice, iar interpretarea datelor este importantă din două puncte de vedere; pe de o parte, ele fac posibilă precizarea speciilor de animale vîinate de către membrii comunității Criș de la Valea Lupului, pe de altă parte, ajutîndu-ne să identificăm cel puțin în parte, speciile de animale sălbatice, care viețuiau în ținuturile Moldovei centrale, în perioada neoliticului timpuriu. Din numărul redus al oaselor de animale adunate la Valea Lupului, prin analiza efectuată de prof. Olga Necrasov au fost determinate și 23 de oase aparținînd unor astfel de animale (care ilustrează, desigur, doar o mică parte din speciile de atunci), în majoritatea cazurilor vîinate cu arcu și eventual cu diferite tipuri de capcane.

Printre animalele sălbatice din lotul studiat primul loc îl ocupă cerbul (*Cervus elaphus* L.) documentat prin 12 piese⁵⁰. Numărul acestora este mai mare decît totalul celorlalte oase de animale sălbatice, reprezentînd peste 50% din categoria respectivă. În cazul cerbului, se pune o problemă destul de complicată și anume aceea a coarnelor de cerb, care, de regulă, intră în calculele statistice, cu prilejul cercetărilor arheologice din orice stațiune. Se știe însă, că, în multe cazuri, oamenii din vechime, inclusiv cei din epoca neolitică, nu numai că vîinau cerbul, ci procedau și la adunarea coarnelor de cerb căzute în mod natural. În situația dată este evident că procentajul pieselor provenite în general de la cerb este mai mare decît cel aparținînd animalelor vîinate. Certitudinea în privința vînării cerbilor poate fi asigurată doar atunci cînd baza cornului de cerb găsit în săpătură se păstrează la un loc cu o parte din craniul animalului, căruia i-a aparținut. Piesele de cerb de la Valea Lupului provin de la trei indivizi⁵¹. Prezența în așezarea studiată a unui procent ridicat de oase și coarne de cerb constituie o dovadă că acest animal trăia în număr apreciabil în regiunea dată (între timp, cerbul a dispărut din zonă). În mod normal, cerbul viețuiește în ținuturi acoperite cu păduri întinse, fiind deci de presupus că, în vechime, în împre-

⁴³ *Ibidem*, p. 169.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 169.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 169.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 169.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 169.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 169.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 172.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 169.

⁵¹ *Ibidem*, p. 169.

jurimile așezării de la Valea Lupului erau păduri dese, spre deosebire de zilele noastre când zona a devenit de silvo-stepă. La aceeași concluzie ducă descoperirea oaselor de urs brun în așezarea Criș de la Pogorăști, prof. Olga Necrasov subliniind că în felul acesta se dovedește că viețuirea cerbului și a ursului brun nu era strict legată de ținuturile muntoase, ca astăzi⁵².

În ordine numerică printre animalele sălbatice, locul doi este ocupat de mistreț (*Sus scrofa ferus L.*), reprezentat prin 7 oase, care au aparținut la doi indivizi⁵³.

Oasele de căprioară (*Capreolus capreolus L.*): găsite la Valea Lupului sînt doar două și acelea au aparținut, probabil, unui singur individ⁵⁴.

În aceeași așezare s-a găsit și un os de bour (*Bos primigenius Boj*), menționîndu-se că astfel de oase provin de la indivizi de talie mijlocie⁵⁵.

c) Olăritul. Din ocupațiile casnice practicate de unii membri ai comunității de tip Criș de la Valea Lupului făcea parte și olăritul. O problemă de care trebuia să țină seama fiecare comunitate era aceea a existenței în preajma așezării a lutului de o anumită calitate, pentru a putea fi folosit la pregătirea vaselor. În cazul așezării studiate, chiar grindul de sub ea era alcătuit din lut, ce putea fi întrebuințat și pentru realizarea ceramicii. Datorită faptului că în neoliticul timpuriu vasele se modelau din lut amestecat cu vegetale (care serveau ca degresant), oamenii comunității trebuiau să aibă grijă, ca în fiecare an, după recoltarea grînelor și după treierat, să păstreze pleava rezultată, fiind cea mai potrivită pentru pasta ceramică. În perioada dată, olăritul nu constituia un meșteșug, ci — în funcție de analogiile etnografice — se poate spune că era o preocupare mai ales a femeilor din aproape fiecare familie. Pregătirea lutului, cerînd un efort fizic mai mare, credem că se făcea de către bărbați, iar modelarea, aproape exclusiv de către femei, așa cum se întîmplă și azi la populațiile slab dezvoltate, fapt ce rezultă și din analiza amprentelor digitale păstrate întîmplător pe unele vase de lut din epoca studiată. Lutul pregătît și frămîntat în amestec cu pleava era transformat în fișii, de obicei cu grosimea pereților vaselor și lățimea de circa 6 cm. Apoi, pe fundul pregătît separat, ca un rotogol, se fixa, prin lipire, prima fișie și se începea înălțarea vasului. Marginile fișiiilor erau subțiate și se lipeau una de alta. Ca umăre atunci cînd s-au spart, mai ales vasele de dimensiuni mai mari, au plesnit, de regulă, de-a lungul liniilor de contact dintre fișii.

Ceramica de tip Criș și, în special, cea din așezarea de la Valea Lupului prezintă o caracteristică: la vase se făceau diverse adăugiri mai cu seamă la partea lor inferioară. Astfel, fie că se lipea de jur împrejurul fundului o fișie de lut, în așa fel încît să se formeze un inel, fie că se adăuga un strat mai gros, realizîndu-se un fund îngroșat sau chiar un picior masiv sau gol pe dinăuntru. Pe pereții vaselor se aplicau briurile în relief, precum și elementele (de diferite forme și mărimi) ca și tortile laterale. Urma o altă operație și anume: suprafața vaselor era acoperită cu un strat subțire de barbotină, în cazul vaselor de uz comun, iar vasele din pastă fină erau acoperite cu un slip fin, care apoi se lustruia cu deosebită grijă. Aproape toate vasele, alît cele din pastă grosolană cît și cele din pastă fină, erau lustruite în interior, pentru a se mieșora cît mai mult porozitatea lor. În continuare, se realiza decorul vaselor, deosebit în funcție de categorii. Cîl incizat se făcea, de exemplu, cu o lamă de silix, cele adîncite se făceau cu virful degetului și cu unghia. După uscarea vaselor se pregătea arderea lor. Culoarea neuniformă a vaselor, variația nuanțelor și faptul că în spărtură marea majoritate a fragmentelor prezintă un miez negru sau vînat gros sînt dovezi ale unei arderi inegale, la o temperatură relativ joasă, de numai cîteva sute de grade Celsius. O astfel de ardere se putea face doar pe o vatră deschisă. În diferite așezări se găseau între locuințe, pe locuri libere sau în afara stațiunilor, unele vetre mari, pe care se aranjau cu grijă vasele uscate, ce apoi erau înconjurate cu material lemnos și se ardeau. La unele vase ajungea oxigenul și atunci treptat ele se înroșeau, la altele nu putea pătrunde oxigenul și atunci ele dobîndeau culoarea cenușie sau negricioasă. Pe vetre era arsă numai ceramica de uz comun. Cîl privește ceramica fină, mai cu seamă cea cu decor pictat, situația este deosebită. După părerea noastră, decorul pictat nu putea fi realizat de către oricine, iar arderea acestor recipiente nu se putea face oricum. Probabil, trebuie să admitem începutul unui fel de „specializări” în domeniul producerii ceramicii fine, încă din timpul culturii Criș. În privința arderii vaselor cu decor pictat, problema este ceva mai complicată. Dacă avem în vedere că astfel de vase au culoarea roșie obținută prin prima ardere, atunci trebuie să admitem că recipientele respective au fost arse nu pe vetre, ci în cuptoare de olărie, anume amenajate. Acestea puteau fi simple, alcătuite dintr-o singură groapă, nu prea adîncă, de formă tronconică, avînd vatra fățuită, sau puteau fi cuptoare relativ evolute, alcătuite dintr-o încăpere cuptorită în lut, folosită în același timp drept focărie și cameră de ardere a vaselor. Oricum, este vorba de o ardere foarte greu de realizat fără anumite cunoștințe și mai cu seamă fără o anumită practică. Poate nu ar trebui exclusă eventualitatea ca vasele cu decor pictat să fi fost realizate numai în unele așezări, de unde să fi fost, apoi, răspîndite altor comunități înrudite, apropiate.

⁵² *Ibidem*, p. 169—170.

⁵³ *Ibidem*, p. 169.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 169.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 169.

În cuprinsul așezării de tip Criș de la Valea Lupului a fost descoperită, prin săpături, o cantitate mare de fragmente ceramice. Pentru a se înțelege mai ușor expunerea noastră am împărțit convențional materialul ceramic amintit în trei categorii și anume: A. Ceramica de uz comun; B. Ceramica din pastă fină și C. Ceramica pictată.

A. *Ceramica de uz comun* (fig. 2—9). Majoritatea vaselor utilizate de purtătorii culturii Criș din Moldova, ca și din restul arealului său de răspândire, erau de uz comun și au fost modelate, în general, din pastă amestecată cu o mare cantitate de pleavă. Pleava era folosită drept degresant, așa după cum, dealtfel, se va întâmpla în tot cursul neoliticului timpuriu și la începutul neoliticului mijlociu pe tot întinsul țării noastre. Remarcăm că în pleava folosită în amestec au nimerit de foarte multe ori și unele boabe de grâu sau de mei. Cercetarea fragmentelor ceramice permite observația că uneori, în cazul vaselor cu fund subțire, la modelare nu s-a făcut cu grijă legătura dintre „placa” de fund și prima fișie din perete, în anumite porțiuni rămânând un mic gol între ele (fig. 9/17). Datorită variabilității formei părții inferioare au fost folosite diferite procedee de fixare. Astfel, uneori vasele de uz comun au un inel de fund realizat, de regulă, printr-o simplă fișie îngustă de lut aplicată pe marginea fundului. În majoritatea cazurilor, partea corespunzătoare fundului, fiind adesea îngroșată exagerat sau în formă de picior (simplu sau masiv), se modela separat și apoi se lipa cu grijă.

a). O primă categorie o constituie *borcanele*, aflate în număr mare în stare fragmentară. Ele au în majoritatea cazurilor, corpul mai mult sau mai puțin bombat și gîtul scund, cilindric sau tronconic (de ex. fig. 2/1, 2,4; fig. 5/6,7, 9). De regulă, borcanele au fundul îngroșat (fig. 14/1—10,17) și este de presupus că prin mărirea greutateii părții inferioare se încerca asigurarea stabilității mai mari a recipientelor. Această categorie ceramică era folosită probabil, mai ales, pentru păstrarea rezervelor de grîne. Un alt grup de borcane aveau forma prelungă ovoidală (cu înălțimea pînă la 0,51 m) și mai multe torți masive asimetrice. Se consideră că ele au fost utilizate la păstrarea proviziilor și la transportul lichidelor. Toate aceste borcane au pereții groși și suprafața interioară netezită cu grijă, pentru a se micșora porozitatea lor. Exteriorul era netezit sau ornamentat în diferite moduri. Borcanele au fost ornamentate cu oarecare neglijență. Un element de decor era barbotina (fig. 8/1, 2, 4) de obicei superficială, „neorganizată”, pe ea trasîndu-se adesea, cu degetele, vîrci paralele, drepte, ondulate sau arcuite. Uneori, pe același vas, sînt asociate vîrci drepte și arcuite. Pe cîteva fragmente de vase cercetate barbotina este foarte subțire și de-abia se observă vîrcile superficiale. De cele mai multe ori, pe vasele de dimensiuni mari, barbotina este asociată cu torți masive sau proeminente mari perforate, iar pe cele mijlocii și mici, cu torți aplicate, perforate sau cu proeminente mici aplicate, scunde, cu o adîncitură pe mijloc, făcută cu vîrfurile degetului. Mai rar, la ornamentarea unui vas barbotina s-a folosit în același timp cu un decor constînd din briuri în relief, alveolate neglijent, dar este de remarcat că briurile în relief sînt rare. La ornamentarea borcanelor s-a folosit și decorul constînd din adîncituri în formă de bob de grâu (fig. 2—3) făcute cu vîrfurile degetului și cu unghia. Ele se făceau prin apăsare laterală, ceea ce face ca, alături de adîncitură, să apară o mică ridicătură, corespunzătoare lutului dislocat. Adînciturile sînt răspîndite la întîmplare, izolate pe toată suprafața exterioară, dar, de regulă, ele sînt în asociere, pe același vas, cu torți sau proeminente de diferite forme. Alteori, adînciturile sînt duble, ca două boabe de grâu în spic, răspîndite tot neregulat, pe toată suprafața vasului. Un ultim ornament prezent pe borcane consta din grupuri de linii incizate (fig. 3—17), de cele mai multe ori oblice, paralele, dar trasate la intervale inegale între ele. Pe unele vase sînt grupuri de linii oblice, unele înclinate într-o parte „sprijinite” pe alt grup aplecat în direcție opusă; mai rar grupurile formează zig-zaguri. Foarte probabil, liniile incizate erau trasate, de obicei, cu o lamă de silix, dar cîteodată se observă că liniile sînt formate din segmente întrerupte, succesive. Rar, decorul este alcătuit din linii lustruite în rețea. Borcanele au, de cele mai multe ori, culoarea cafenie deschisă, roșie (de regulă, din cauza unei arderi secundare, la temperatură înaltă) sau cenușie. În spîrtură cioburile din astfel de borcane au straturi de grosimi diferite. Miezul este negru sau vînat și ocupă aproximativ două treimi din grosimea pereților. Ambele straturi superficiale sînt de aceeași culoare roșie, cafenie sau cenușie uneori cu nuanțe deosebite. Culoarea închisă a miezului constituie o dovadă că arderea acestei categorii de vase se făcea foarte probabil, pe vetre mari, deschise, la o temperatură relativ joasă (de cîteva sute de grade). Petele de diferite nuanțe de pe suprafața vaselor pot constitui un indiciu că suprafața recipientelor venea în contact direct cu focul de pe vatra pe care au fost arse.

b). *Castroanele* sînt de asemenea destul de numeroase în cadrul veselei utilizate de membrii comunității studiate (fig. 12/22, 23) ele fiind modelate tot din pastă grosolană cu multă pleavă în amestec. Pînă acum sînt atestate două tipuri principale de castroane: 1. Unele aproximativ în formă de calotă sferică relativ adîncă, avînd diametrul de aproape două ori mai mare decît înălțimea. Pereții lor sînt groși. Marginea, adesea la fel de grosă ca și pereții, este prevăzută deasupra cu un șir de adîncituri rotunde, făcute prin apăsare cu degetul. În majoritatea cazurilor,

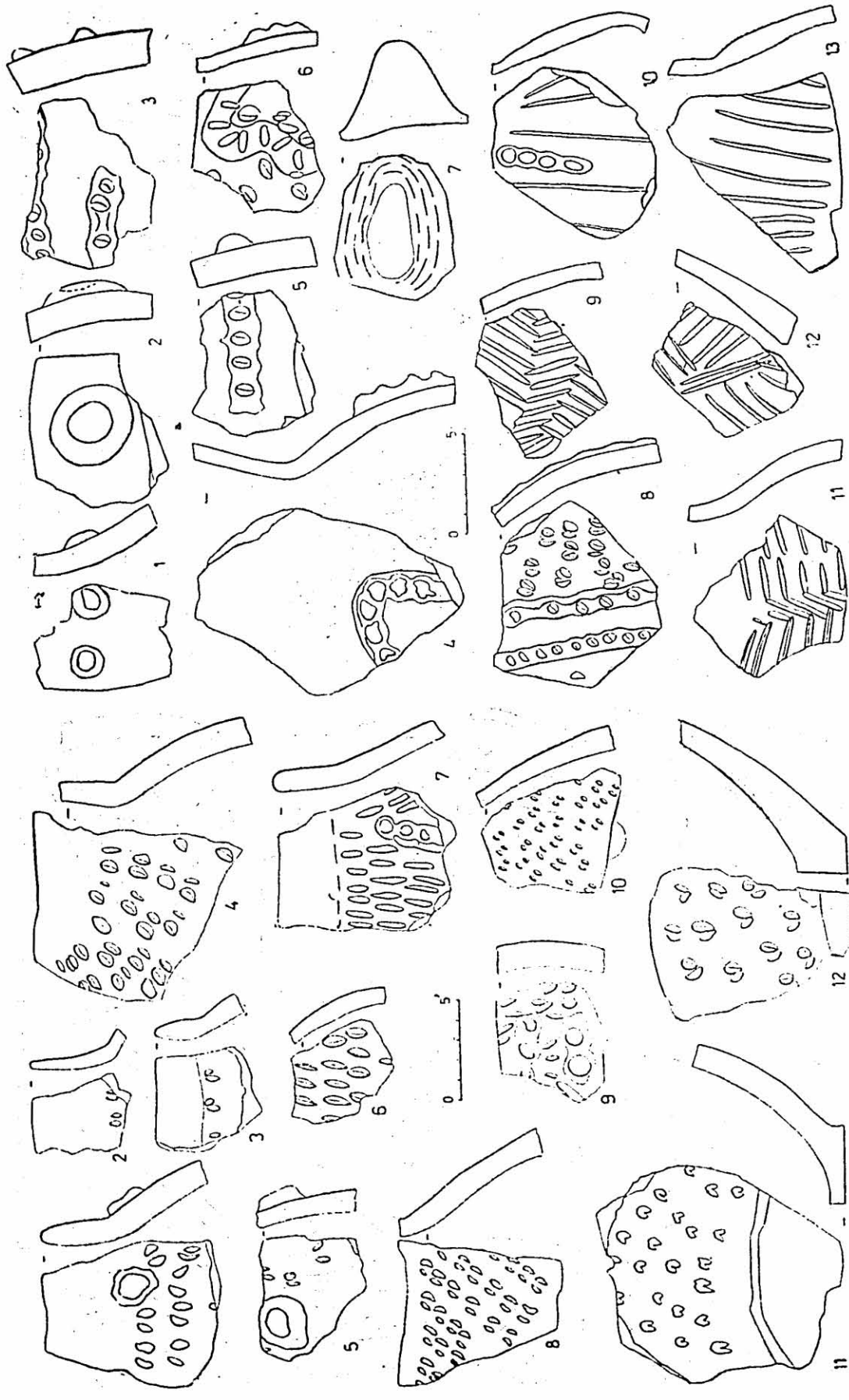

Fig. 2. Valea Lupului. Fragmente ceramice din vase de uz comun.

Fig. 3. Valea Lupului. Fragmente ceramice din vase de uz comun.

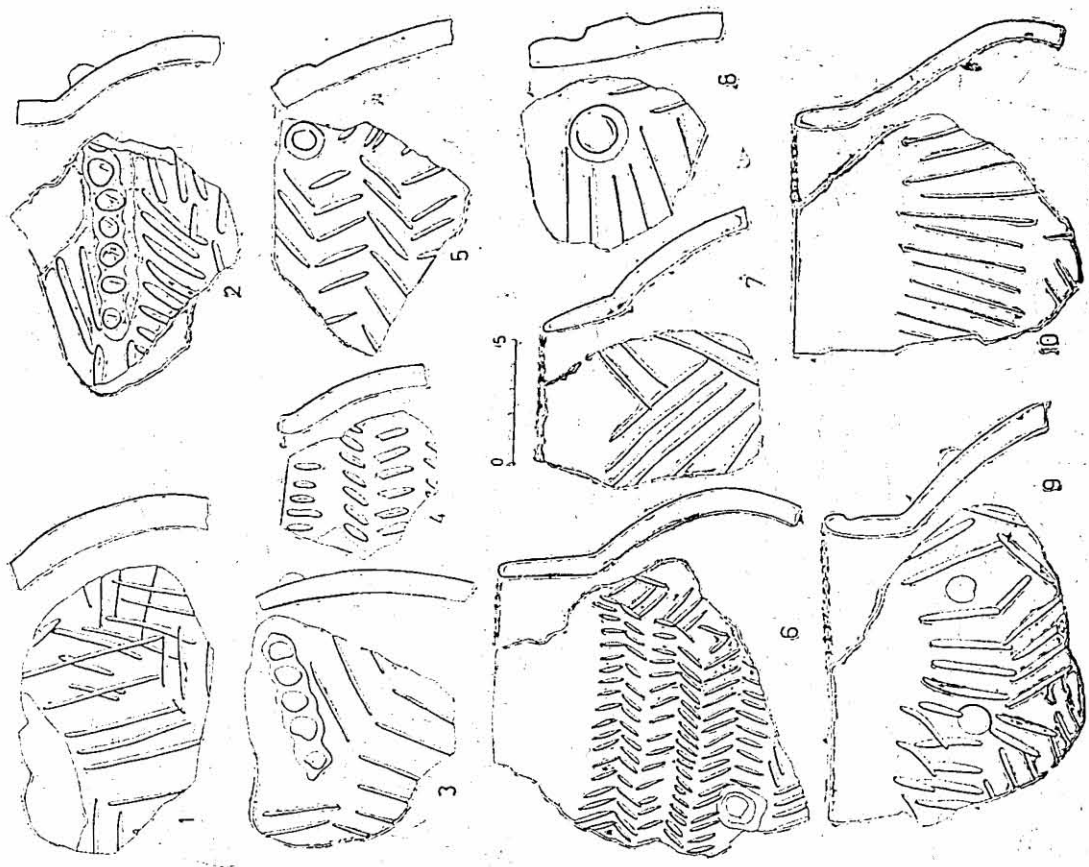

Fig. 5. Valca Lupului. Fragmente ceramice din vase de uz comun.

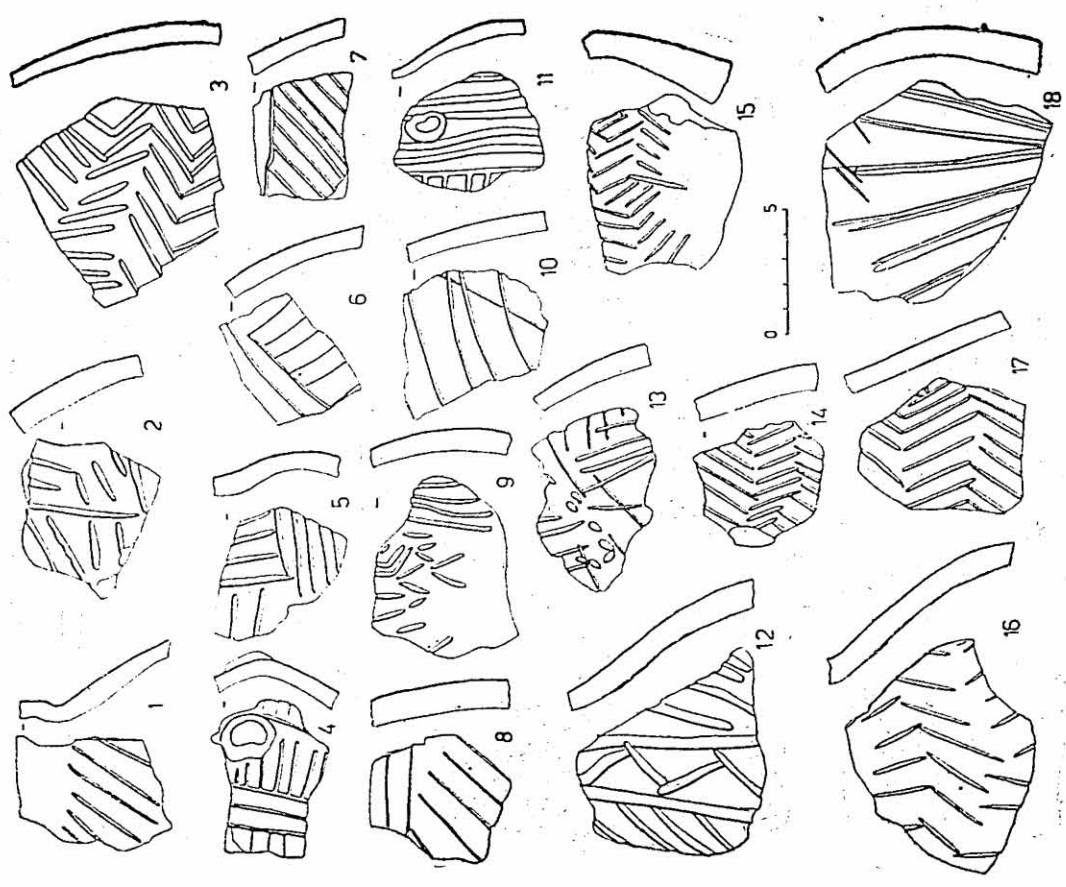

Fig. 4. Valca Lupului. Fragmente ceramice din vase de uz comun.

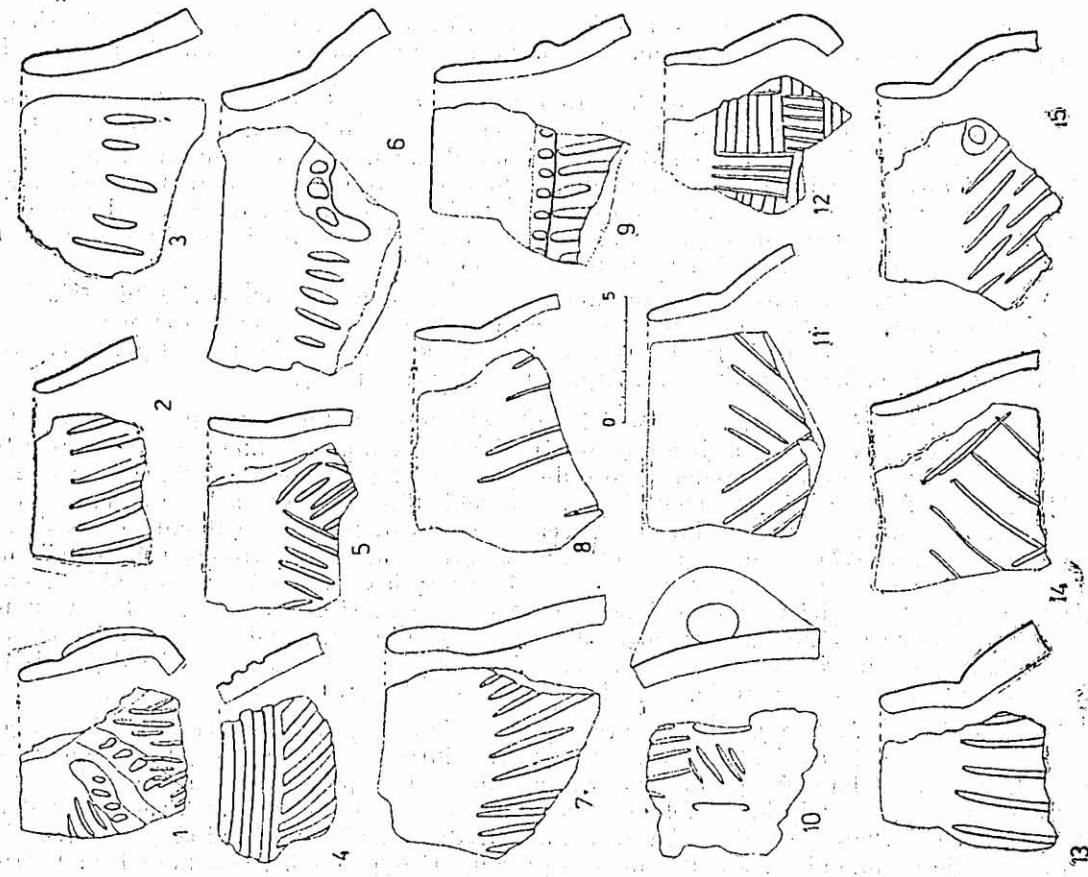

Fig. 7. Valea Lupului. Fragmente ceramice din vase de uz comun.

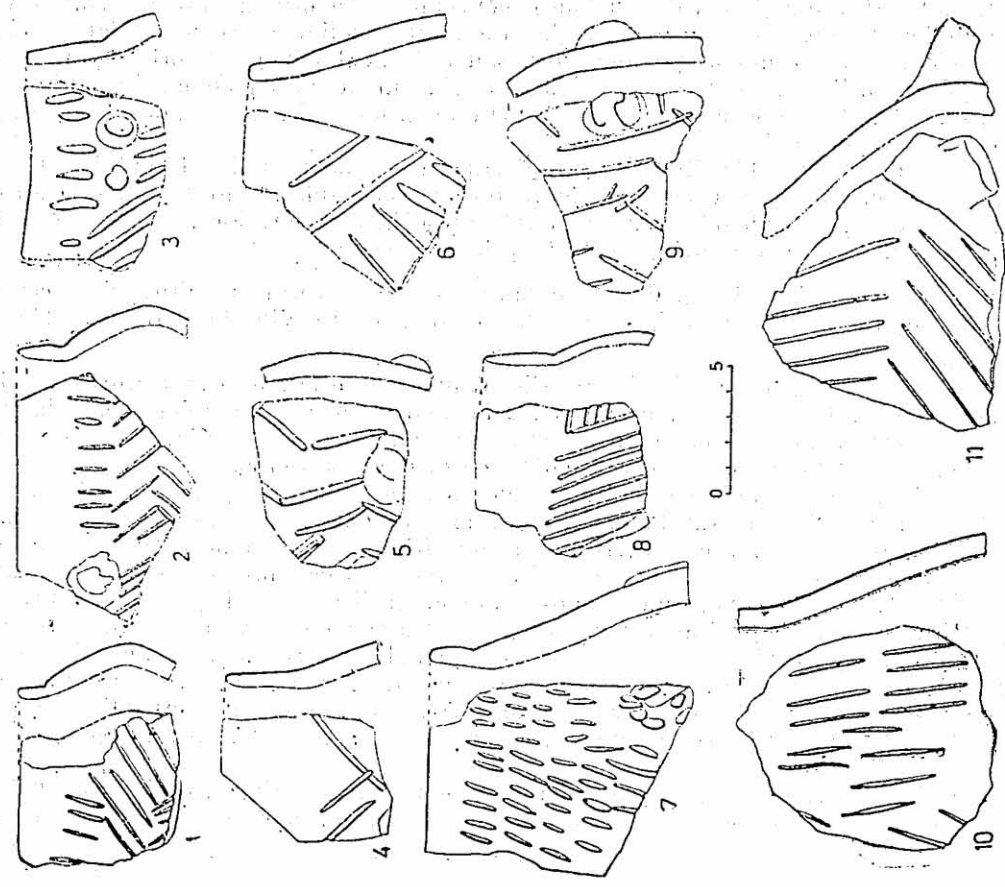

Fig. 6. Valea Lupului. Fragmente ceramice din vase de uz comun.

marginea este dreaptă (avînd deci o fațetă deasupra) sau este arcuită regulat ori asimetric. De cele mai multe ori fundul castroanelor este îngroșat sau apare sub formă de picior relativ scund.

O altă serie de castroane au forme similare celor din categoria ceramică din pastă fină, de care se deosebesc prin compoziția pastei și prin grija cu care au fost modelate. Cele descrise aici sînt din pastă grosolană și au forma scundă cu înălțimea mai mică decît jumătatea diametrului. Partea lor superioară este cilindrică sau mai des tronconică, iar cea inferioară tronconică, joasă, fiind de obicei prevăzute cu inel de fund. Mai rar ele au fundul îngroșat. Suprafața lor interioară era netezită cu atenție. După toate probabilitățile erau folosite ca veselă. Caracteristică pentru astfel de castroane este îngroșarea și delimitarea buzei cu o linie.

Castroanele din primul grup au fost ornamentate ca și borcanele cu barbotină relativ grosolană neorganizată sau în formă de vîrci trăsate cu degetele. Mai rare sînt ornamentele formate din grupuri de linii paralele incizate. Castroanele din a doua categorie mai elegante ca formă sînt mai rar decorate cu barbotină sau au suprafața netezită cu grijă.

B. *Ceramica din pastă fină*. Din categoria vaselor din pastă fină se cunosc forme puține (de regulă de dimensiuni mijlocii și mici), dar în exemplare numeroase (fig. 10—12). În realitate, astfel de vase au fost modelate tot din pastă amestecată cu pleavă, dar în cantitate ceva mai redusă ca la categoria precedentă; spre deosebire însă de vasele de uz comun, ele au fost acoperite cu un strat subțire de lut fin, pe care se puteau realiza ornamente deosebite. Majoritatea fragmentelor provin din castroane scunde cu partea superioară tronconică sau cilindrică cu buza puțin îngroșată delimitată și cea inferioară tronconică joasă. Ele au, de obicei, inel de fund. Unele castroane au picior înalt gol pe dinăuntru, sau masiv, rotund, treflat sau cu patru lobi. Suprafața acestor castroane era lustruită cu atenție atît în exterior cît și în interior. Mai sînt de amintit paharele globulare aproximativ bitronconice. Astfel de vase au pereții subțiri și suprafața lustruită. Culoarea lor este roșie, cafenie, cenușie sau neagră.

C. *Ceramica pictată*. Ultima categorie ceramică desprinsă convențional de cea precedentă pentru a fi scoasă în evidență este reprezentată printr-un număr redus de fragmente ceramice din castroane modelate din pastă fină. Ele au, de regulă, pereții de culoare roșie sau, mai rar, de culoare castanie deschisă. Astfel de vase aveau decor pictat, din analiză rezultînd că el se făcea înainte de arderea vasului. Au fost întrebuintate două culori: albă și neagră. Uneori ornamentul era pictat numai cu alb (pe fond roșu sau cafeniu deschis) sau numai cu negru (pe fond roșu). Alteori albul și negrul s-au folosit concomitent la ornamentarea aceluiași vas pe fond roșu. Din liniile de culoare se formau triunghiuri umplute cu linii ce se întretaiau în chip de plasă (culoare albă, în chenar negru, pe fond roșu sau cafeniu deschis). Alteori suprafața triunghiurilor era hașurată cu linii paralele trase în lungul unei laturi lungi (cu culoare neagră pe fond roșu). În sfîrșit, cu culoarea neagră se mai trasau benzi mai groase, din care se desprindeau, pe o parte, ramuri înguste.

În afară de vasele obișnuite, în timpul săpăturilor de la Valea Lupului s-au descoperit și cîteva măsuțe, considerate a fi de cult. Ele au forma rectangulară, partea superioară avînd o margine scundă și cîte patru piciorușe cu cîte două fațete la exterior. Fiecare fațetă este ornamentată la exterior cu motive meandrice realizate prin excizie.

V. UNELTE. a. De silex și de obsidiană. Ca în orice așezare neolitică și în cea de tip Criș de la Valea Lupului s-au descoperit o serie de unelte realizate din silex (fig. 14—15) și din obsidiană (fig. 14/13).

1. Cea mai mare parte a pieselor de silex adunate se aflau printre resturile de lipitură arsă ale locuinței cercetate și în vecinătatea ei. Din analiza, atît a uneltelor scoase la iveală, cît și a așchiilor de silex rezultă că oamenii din așezarea studiată au întrebuintat drept materie primă, mai cu seamă silex avînd o structură asemănătoare, dar două culori.

a) În primul rînd este vorba de un tip de silex de culoare cenușie spre negru care în cazul pieselor mai subțiri este translucid. Ținînd seama de culoarea și de aspectul silexului descris, sîntem îndreptățiți să afirmăm că materia primă folosită în principal de către membrii comunității a fost silexul numit „de Prut” un silex de calitate, aflat în zăcăminte deosebit de bogate în malul Prutului, în nord-estul Moldovei anume în dreptul localității Ștefănești (jud. Botoșani) și în împrejurimi (precizăm că bulgări mai mari sau mai mici din astfel de silex se găseau — și se mai găsesc încă — în prundișul Prutului, rostogoliți de ape, de-a lungul rîului, pînă aproximativ în dreptul orașului Iași). Este de presupus, deci, că membrii comunității de la Valea Lupului obțineau materia primă fie din zona zăcămintelor, pe calea schimburilor (prin intermediul altor comunități înrudite, care trăiau în nord-estul Moldovei), fie direct din prundișul Prutului din locuri mai apropiate.

b) O a doua categorie de materie primă este reprezentată printr-un silex de culoare cenușie, cu numeroase incluziuni de calcar. La prima vedere, s-ar părea că este un silex originar dintr-o

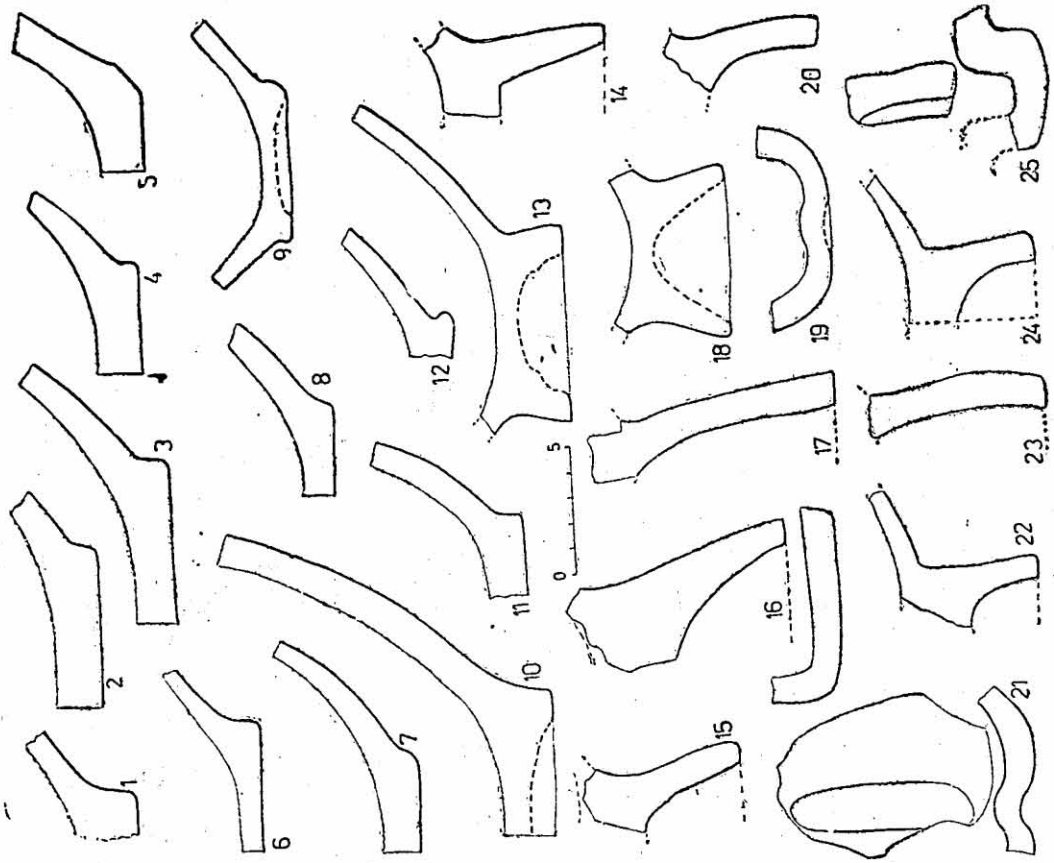

Fig. 9. Valea Lupului. 1—12, funduri de vase de uz comun; 13—24, picioare de vase din pastă fină.

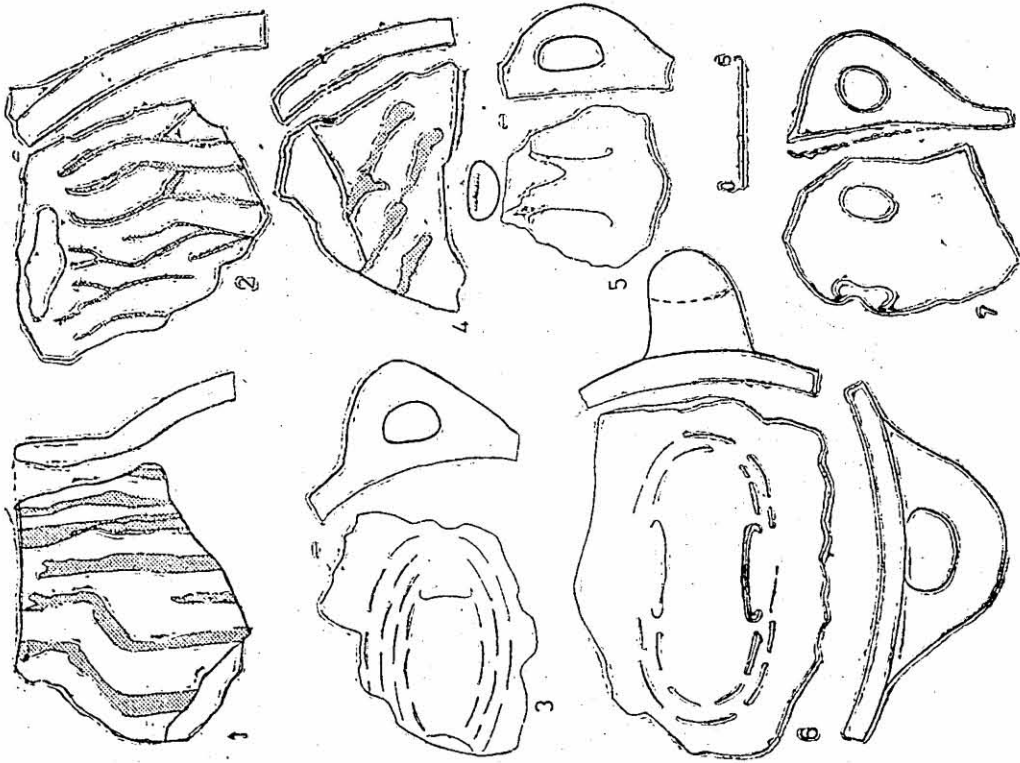

Fig. 8. Valea Lupului. Fragmente ceramice din vase de uz comun.

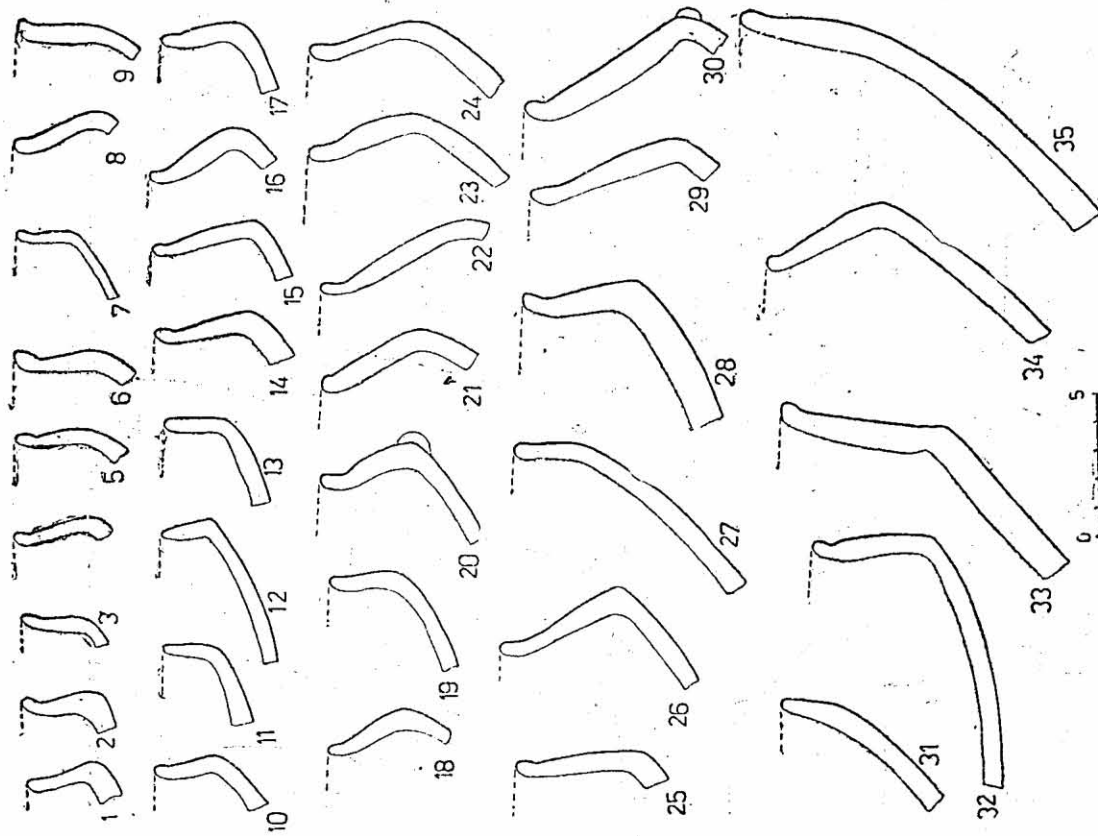

Fig. 11. Valea Lupului. Profilele din vase din pastă fină.

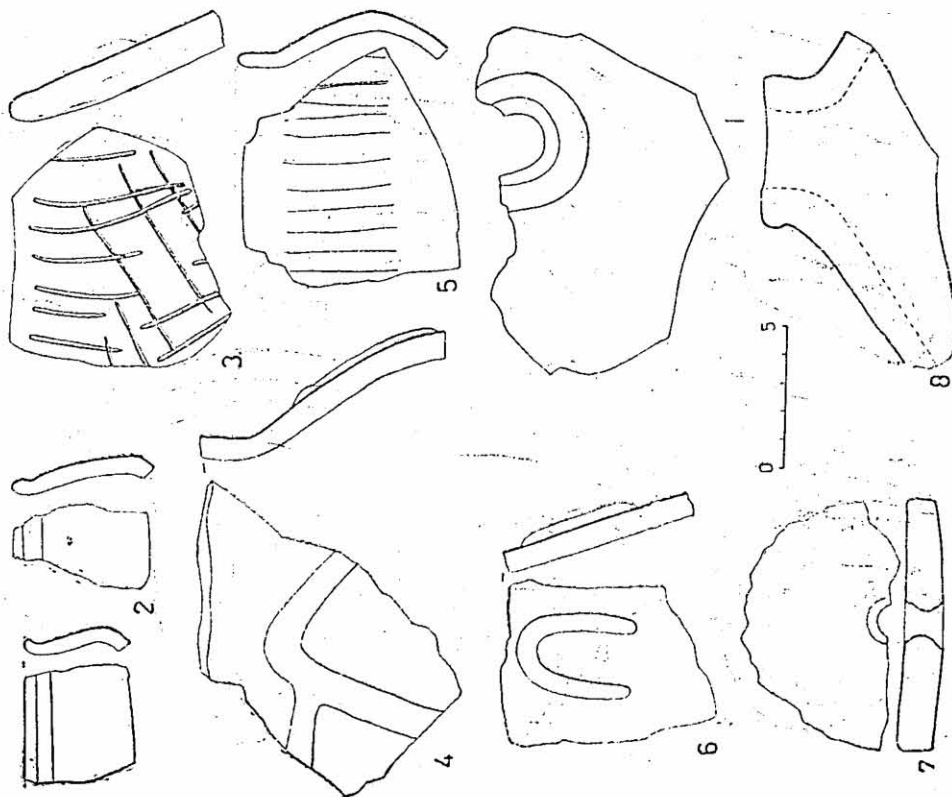

Fig. 10. Valea Lupului. Fragmente ceramice din vase din pastă fină.

altă zonă și, respectiv, din alte zăcăminte. În realitate, se știe că foarte mulți bulgări de silex „de Prut” au la suprafața lor cite un strat de silex de culoare cenușie, de tipul celui amintit. Prin urmare, după părerea noastră, și cea a doua categorie de materie primă provine tot din zona Prutului, reprezentând, de fapt, un silex „de Prut”, „decolorat”, din diferite motive. Semnalăm că unele piese din această categorie au și un început de patină albicioasă.

În cuprinsul șanțurilor săpate în așezarea de la Valea Lupului s-au găsit atit unelte gata făcute, cit și o serie de nuclee (în diferite stadii de cioplire), precum și așchii diverse. Faptul constituie o dovadă evidentă că silexul era adus în stațiune sub formă de bolovani și era prelucrat, după necesități, de către unii membri ai comunității. Șase nuclee de silex (fig. 14) au fost descoperite în preajma locuinței. Din acestea, prin cioplire, fuseseră desprinse așchii mai mari sau mai mici, din care urmau să se realizeze instrumentele necesare. Uneltele sînt reprezentate prin două categorii :

— *lamele*, puține la număr, au lungimea de 2—6 cm și proporțional, o lățime destul de mare. Semnalăm și descoperirea citorva segmente de lame de silex, specifice ca formă și prin porțiunea de margine (triunghiulară și lustruită), secerilor din perioada respectivă (fig. 13/A; 14/B).

— *răzuitoare* (fig. 13/B, 1—23) lucrate, mai ales, din așchii masive, cu partea activă realizată prin retușe dese, regulate. Se remarcă faptul că bulbul lor de percuție este masiv. La verificarea așchiilor mai mari de silex, observăm că unele piese au pe margini retușe mici, intenționate sau întâmplătoare, datorate folosirii lor, în diferite activități gospodărești, alături de uneltele propriu-zise.

2. Printre dărămăturile locuinței s-a descoperit în număr foarte redus de așchii de obsidiană (fig. 13/B). De asemenea, două lame fragmentare, mici, de obsidiană s-au găsit în malul unei gropi săpate de constructorii șoselei din preajmă. Piesele de obsidiană atrag atenția prin raritatea lor. O serie de unelte din astfel de rocă se găsesc pe teritoriul Moldovei mai ales în așezările neolitice timpurii (cultura Criș și cultura ceramicii liniare), în perioadele mai târzii (spre sfîrșitul neoliticului) ele fiind extrem de rare sau lipsind cu totul. Constatarea se poate explica prin aceea că zăcămintele principale de obsidiană, de calitate se află foarte departe de Moldova, tocmai în zona Tokay (la granița dintre Ungaria și Cehoslovacia), pe cînd zăcămintele secundare, cu materie primă de calitate inferioară, se găsesc și în Transilvania (în Munții Rodnei, în Munții Apuseni și în zona munților vulcanici din Carpații Orientali), dar, se pare, că ultimele au fost mai puțin folosite în vechime. Considerăm că piese de obsidiană mărunte au ajuns la comunitățile Criș și la cele ale ceramicii liniare, de obicei, prin intermediul celor înrudite cu cele din Transilvania și poate chiar din apropierea zăcămintelor din Ungaria. Piesele de obsidiană de la Valea Lupului încă nu au fost analizate spre a se ști din ce zăcăminte provin. Menționăm că, la fel ca și la Valea Lupului, în diferite alte așezări neolitice timpurii de pe întinsul țării, s-au găsit lame microlite, fine, de obsidiană. Avînd în vedere dimensiunile lor foarte mici (de numai cîțiva centimetri lungime și de maximum 1 cm lățime), fără îndoială, că astfel de piese nu au putut servi la scopuri gospodărești. În legătură cu funcția lor, a fost formulată mai demult ipoteza că s-ar fi folosit în scopuri medicale.

b. *Unelte de piatră șlefuită*. (fig. 15 și 16). Ne-am fi așteptat ca în timpul sondajelor de la Valea Lupului — datorită caracterului restrîns al lucrărilor — să se găsească puține unelte de piatră șlefuită. În realitate, s-a scos la iveală un număr apreciabil de astfel de instrumente. Faptul se explică prin aceea că, în timpul dezvelirii resturilor locuinței de suprafață (păstrată în condiții deosebit de bune, sub movila funerară), s-au descoperit urmele unui mic „atelier” de prelucrare a pietrei și de transformare a ei în unelte șlefuite⁵⁶. Materia primă folosită a fost, în principal, tuful vulcanic de culoare gălbuie, originar, foarte probabil, din zona Carpaților Orientali. Este o rocă ce a fost căutată și întrebuințată intens de către oamenii din epoca neolitică, din toate culturile documentate pe teritoriul Moldovei. O parte din unelte a fost realizată și din roci dure de natură vulcanică, provenite din aceeași munți. Cu prilejul dezvelirii locuinței amintite de la Valea Lupului s-a observat că, în cuprinsul ei, pe o anumită porțiune erau rîspîndite numeroase piese de piatră de dimensiuni variate. A atras atenția, mai cu seamă, faptul că unele din acestea erau finisate în timp ce altele erau numai în curs de prelucrare⁵⁷, ceea ce dovedește că activitatea în „atelier” a fost întreruptă pe neașteptate, locul părăsit, iar construcția distrusă prin foc. Este semnificativ că printre piesele adunate, în număr apreciabil, predomină cele de formă trapezoidală, plate. Atragem atenția asupra acestei constatări deoarece se știe că în cursul îndelungatei evoluții istorice a culturii Criș de pe întinsul Transilvaniei uneltele de piatră șlefuită, specifică purtătorilor culturii, a fost tesla, în formă de vîlătuc, și alte diferite variante ale ei. Descoperirea în așezarea Criș de la Valea Lupului a unei serii bogate de piese plate, de formă trapezoidală, este o dovadă evidentă, a deosebirii acestei așezări din punct de vedere cronologic și tipologic de complexe Criș din Transilvania. Cercetările recente au dovedit că uneltele

⁵⁶ Vlad Zirra, *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 57.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 57.

de piatră șlefuită, de formă trapezoidală, au început să fie realizate și folosite în cursul unei perioade evoluate a neoliticului timpuriu. Uneltele de piatră din complexul descris confirmă și ele datarea așezării de la Valea Lupului în cea de a doua fază a culturii Criș din Moldova. Se cuvine remarcat că, în cazul dat, pentru prelucrarea uneltelor de piatră se folosea o locuință obișnuită și nu o altă construcție special amenajată. Din punct de vedere funcțional uneltele din modestul „atelier” din așezarea studiată se pot împărți în două categorii, fiecare cu anumite particularități. O parte din acele piese au servit drept tesle, pentru prelucrarea lemnului. Ele sînt caracterizate printr-un profil longitudinal cu un plan arcuit și celălalt drept, iar secțiunea trans-

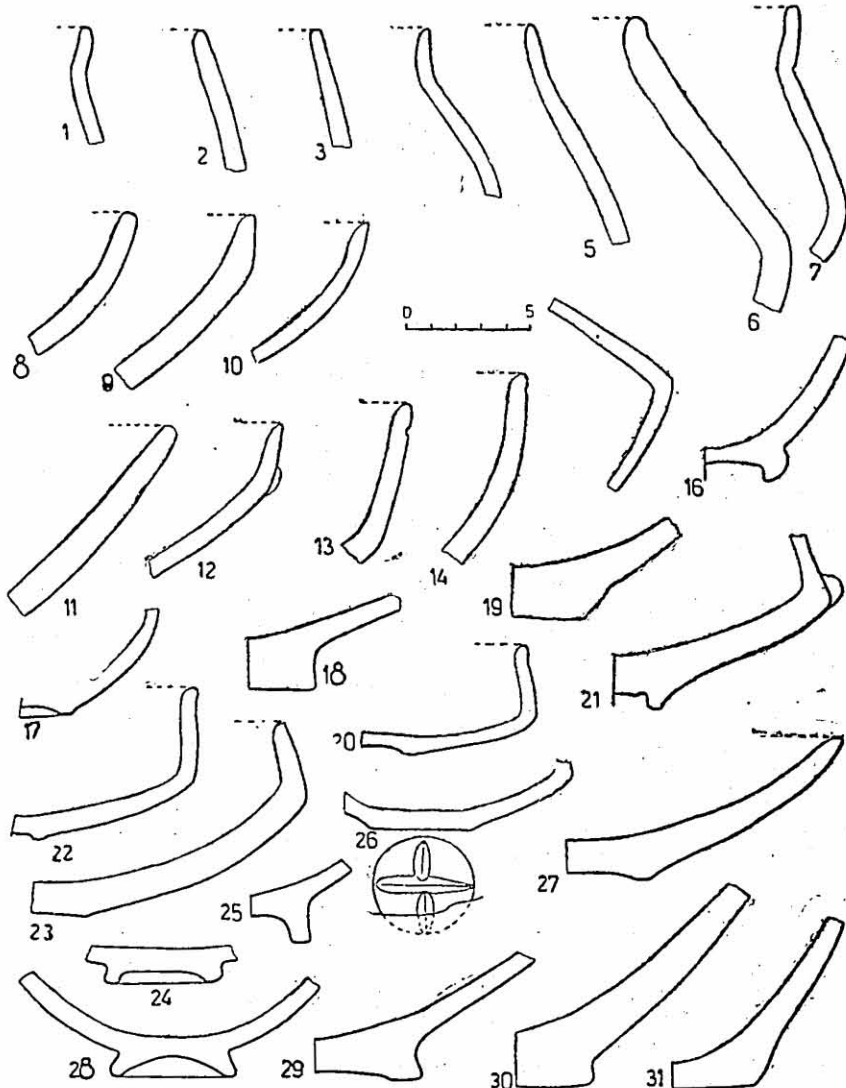

Fig. 12. Valea Lupului. Profile de vase și funduri de vase din păstă fină.

versală, de regulă, de formă plan-convexă. Teslele descrise se fixau, prin legare, pe un mâner cu cot. A doua categorie de unelte este reprezentată prin topoare trapezoidale și plate (fig. 15/1, 6, 7). În secțiune longitudinală ele au în porțiunea dinspre tăiș forma specifică de V, iar secțiunea lor transversală era, de obicei, rectangulară. Este de menționat că, în perioada dată, numărul teslelor era mai mare decît al topoarelor, dar încă nu sîntem în măsură să dăm o explicație acestui fapt. Teoretic, ar fi firesc să predomină topoarele cu care trebuiau tăiați copacii, și abia în al doilea rînd să se plaseze teslele, cu care urma să fie prelucrat lemnul. Descoperirea în așezarea Criș de la Valea Lupului a acestui modest „atelier” de prelucrare a pietrei pare să indice faptul că încă din perioada de la sfîrșitul culturii Criș, în ținuturile din estul țării, în unele domenii începuse să se producă o „specializare”, în sensul că anumite categorii de unelte nu se mai

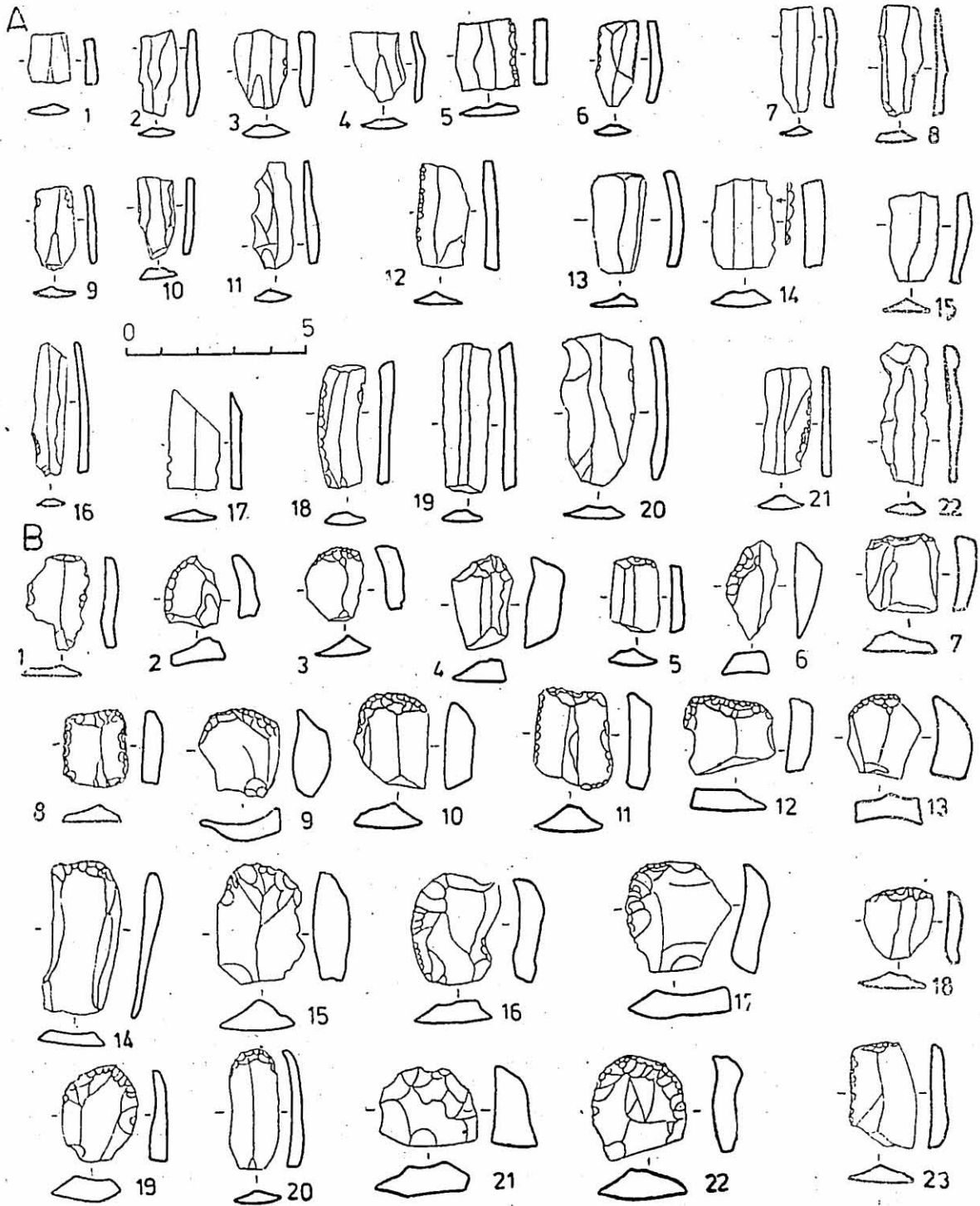

Fig. 13. A, 1-22, unelte microlite de silix (lame și segmente); B, 1-23, unelte microlite de silix (răzuitoare).

realizau de către membrii fiecărei familii în parte, ei în cadrul comunității. Aceasta înseamnă că unii indivizi, mai pricepuți într-un domeniu sau altul, urmau să realizeze uneltele necesare pentru întreaga colectivitate. În directă legătură cu această problemă este aceea a aprovizionării cu materia primă necesară, ale cărei zăcăminte, în foarte multe cazuri, se aflau la peste o sută de km distanță de așezare. Se pune, deci, întrebarea dacă aprovizionarea cu diferite roci se făcea prin efortul unui grup de oameni din fiecare comunitate, care se deplasau în zona zăcămintelor, sau materia primă se obținea pe calea schimburilor primitive regulate cu anumite comunități, care, și ele, se „specializau” în extragerea sau stringerea bulgărilor cutărei roci pe care îi transmiteau apoi altor colectivități învecinate sau mai depărtate. Pentru moment, nu sîntem în

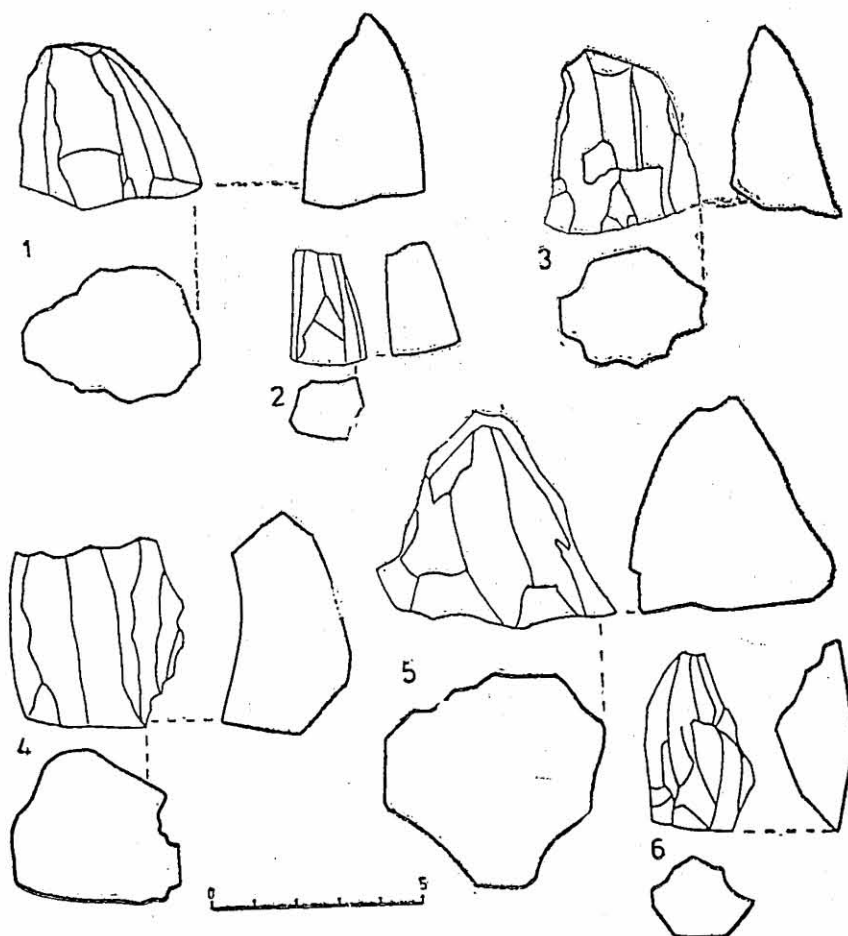

Fig. 14. Valea Lupului. Nuclee de silice.

măsură să răspundem la întrebare, din lipsă de date. O altă problemă ar fi aceea dacă indivizii care realizau uneltele de piatră șlefuită participau și la alte munci ale colectivelor sau lucrau numai în „specialitatea” lor. Fiind vorba de un „atelier” modest, considerăm că prelucrarea pietrei se făcea numai în anumite perioade ale anului, în restul timpului „meșterii” lucrînd în rînd cu ceilalți membri ai comunității. Dat fiind faptul că interpretarea și sugestiile noastre se bazează pe un complex relativ mic de prelucrare a pietrei, considerăm, că sînt necesare și alte cercetări în acest domeniu, pentru a se putea formula concluzii ferme.

În cursul săpăturilor de care ne ocupăm s-au descoperit și două spatule de corn (fig. 17/1 și 3) și o dălțiță din colț de mistreț (fig. 17/2).

VI. FOLOSIREA ARAMEI. În perioada în care m-am aflat pe șantierul arheologic de la Valea Lupului, pe lângă verificările amănunțite făcute de către Vlad Zirra, am cercetat din nou marurile numeroaselor gropi făcute de constructorii șoselei Iași — Tg. Frumos. Într-unul din maluri am găsit două lame mici fragmentare de obsidiană și o mică bucățică dintr-un obiect de aramă. Față de această semnalare, cu totul sumară, căreia la data respectivă nu i s-a dat o importanță deosebită, în prezent situația este cu totul alta. În cele aproape trei decenii care au trecut de

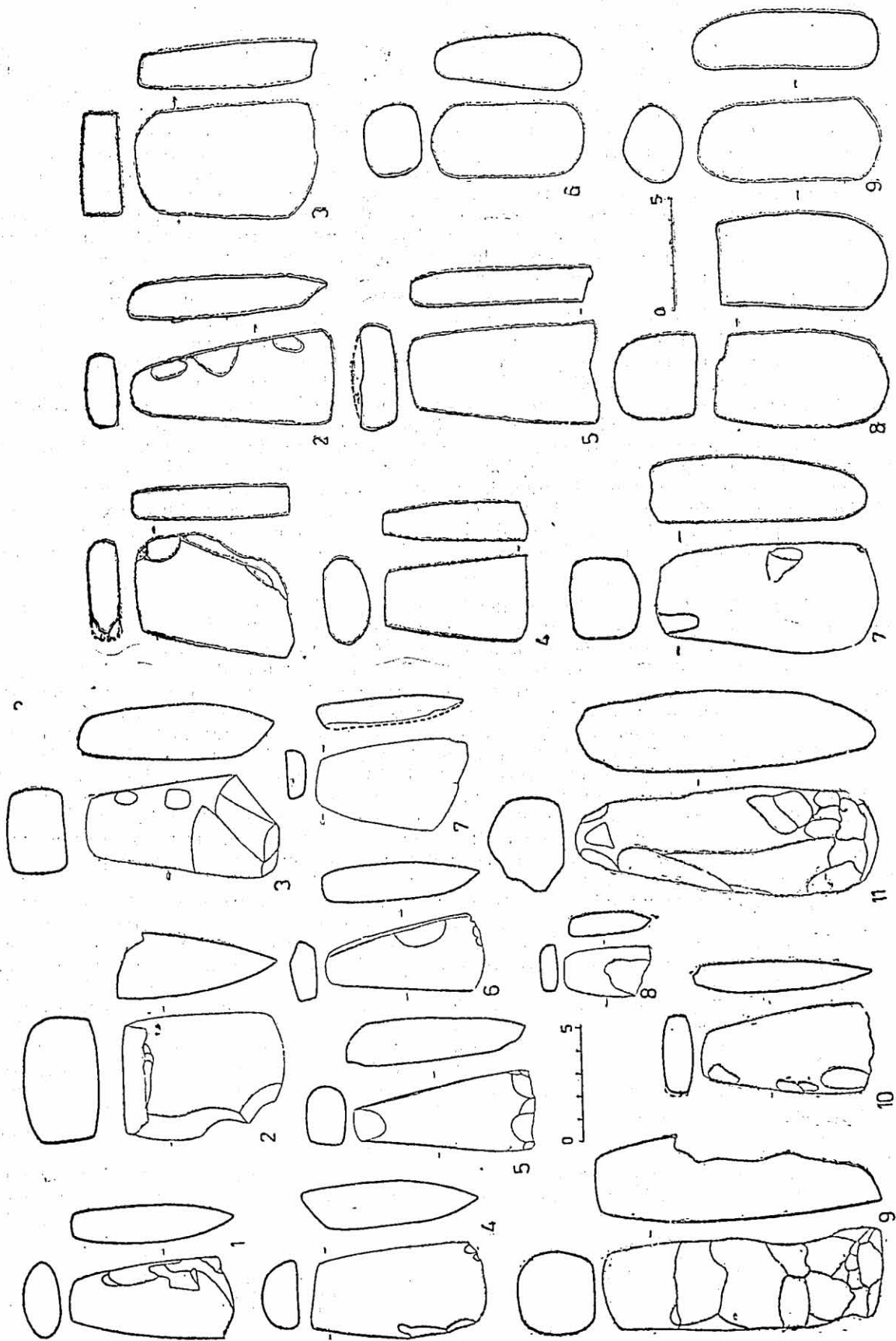

Fig. 15. Valea Lupului. Unelte de piatră șlefuită (topoare și tesle).

Fig. 16. Valea Lupului. Unelte de piatră șlefuită (fragmentare și refozosite).

atunci studiile făcute de către specialiștii noștri, privind folosirea aramei de către oamenii neolitici au progresat mult. În decursul perioadei amintite, numai în unele așezări de tip Criș din Transilvania s-au descoperit câteva obiecte de aramă atribuite purtătorilor culturii ⁵⁸. Cu excepția piesei de la Balomir ⁵⁹ care este contestată arătându-se că, prin formă, ea se aseamănă cu piese aparținând culturii Coțofeni ⁶⁰, nici o piesă din mica serie de obiecte de aramă atribuite culturii Criș nu a mai fost pusă în discuție. De aceea, considerăm că, în stadiul actual al cercetărilor, nu este cazul să excludem cu totul posibilitatea întrebuințării unor obiecte de aramă de către purtătorii culturii Criș, de pe tot întinsul ariei lor de răspândire; această opinie capătă consistență dacă se are în vedere faptul că comunitățile culturii Criș au avut la origine colectivități umane foarte evoluat pentru acea vreme, migrate în ținuturile noastre dinspre regiunile sudului mediteranean, unde, cel puțin teoretic, este posibil să fi cunoscut folosirea aramei. Este deci preferabil ca până la formularea unor concluzii, să se continue acumularea de observații și materiale arheologice. Printre acestea din urmă, credem că trebuie luat în evidență și fragmentul de obiect de aramă găsit în cuprinsul așezării de la Valea Lupului, pe a cărei suprafață marea majoritate a materialelor sint de tip Criș, la aceasta adăugându-se cu ocazia primelor cercetări de suprafață, doar câteva cioburi mici, dispartate, aparținând culturii ceramicii liniare. În problema analizată aici nu putem trece cu vederea o observație, deosebit de utilă în acest caz, făcută de arheologul V. I. Marchevici. Cu prilejul săpăturilor pe care le efectua în așezarea „Ruptura” (de lângă localitatea Seliște, raionul Orhei, Republica Moldova), aparținând culturii bugo-nistriene, cercetătorul amintit a descoperit în cuprinsul unei locuințe-bordei, în condiții stratigrafice clare, în pământul de umplură al unei gropi, pe fundul ei, împreună cu materiale specifice culturii bugo-nistriene, trei obiecte mărunte de aramă — cele mai vechi până acum din sud-vestul fostei URSS ⁶¹. Este vorba de trei mărgelile cilindrice mici, realizate prin ciocănire ⁶². Considerăm că problema acestor mărgelile, ca și cea a folosirii aramei, trebuie lăsată deschisă, deoarece piesele amintite se aseamănă cu unele descoperiri de la Cernica, în morminte din faza Bolintineanu a culturii Boian ⁶³. După părerea noastră mărgelile de la Cernica nu pot constitui o dovadă a folosirii aramei, deoarece credem că ele au fost realizate prin tăiere și șlefuire, fiind tratate ca orice rocă.

VII. RITUL FUNERAR În ultimele două decenii, arheologii noștri au acordat o atenție tot mai mare cercetării riturilor și ritualurilor funerare din epoca neolitică și mai cu seamă celor corespunzătoare perioadei de evoluție a comunităților culturii Criș. După descoperirea de către Kurt Horedt a primului schelet în cuprinsul așezării Criș la Sf. Gheorghe—Bedehaza ⁶⁴ în condiții stratigrafice clare, s-a dovedit că purtătorii culturii amintite practicau cu certitudine ritul funerar al înhumației, cu așezarea celui decedat în poziție chircită pe o parte și că — așa cum era de așteptat din punct de vedere antropologic, aparținea tipului mediteranean ⁶⁵. Se punea problema dacă și membrii comunităților de tip Criș de pe întinsul Moldovei au practicat același rit funerar. În această privință lipseau observațiile arheologice necesare. Cu prilejul săpăturilor din anul 1950 de la Valea Lupului, efectuate nu numai pentru cercetarea așezării Criș și pentru studierea unei movile funerare, în care se bănuia că sint o serie de morminte de înhumație cu schelete presărate cu ocră, s-au făcut unele descoperiri remarcabile. Într-adevăr, prin săparea unei porțiuni din movilă, sub ea s-au găsit și dezvelit mai multe schelete, caracteristice (prin poziție, prin resturile de împletură pe care fuseseră așezați cei decedați, prin ocră de pe oase și prin cele câteva obiecte) unui grup de morminte aparținând comunităților originare din vastele ținuturi de stepă din regiunile de la nordul Mării Negre. Cercetările făcute în jurul movilei respective, prin săparea unui șanț de 60 m lungime și de 1 m lărgime, pentru cunoașterea stratigrafiei și a materialelor specifice așezării Criș, au dus, printre altele, și la descoperirea, în lungul secțiunii făcute, a încă trei schelete, dintre care două s-au găsit la un loc (scheletele nr. 5 a și 5 b). Prin amabilitatea colegului Vlad Zirra am primit atit planul scheletelor, cit și notițe referitoare la descrierea lor, datele acestea completându-le cu observații personale, pe care le-am făcut în cele câteva zile în care m-am aflat, eu însumi, pe acest șantier. O parte din oasele scheletelor de la Valea Lupului, inclusiv ceea ce s-a mai păstrat din scheletele amintite, au fost predate la Institutul de antropologie de la București, unde au fost studiate cu ani în urmă, de către Natalia Harasin, de la care s-a păstrat (prin grija lui Vlad Zirra) un manuscris intitulat: *Date antropologice asupra craniilor scheletelor de la Valea Lupului, regiunea Iași*. Unele date din această lucrare ne vor ajuta să facem câteva precizări cu privire la scheletele amintite.

În cele ce urmează ne vom referi numai la scheletele din mormintul nr. 5. Cele două schelete au fost surprinse, parțial, în jumătatea sudică a șanțului II. Pentru dezvelirea lor completă

⁵⁸ Obiectele au fost descoperite de N. Vlăsa.

⁵⁹ Descoperită de N. Vlăsa.

⁶⁰ Petre Roman, *Rev. Muz.*, 6, 1969, 1, p. 68.

⁶¹ V. I. Marchevici, *Pamiatniki epoch neolita i eneolita*, Chișinău, 1973, p. 24.

⁶² *Ibidem*, p. 24.

⁶³ Gh. Cantacuzino și Seb. Morintz, *Dacia*, N.S., 7, 1903, p. 72—74.

⁶⁴ Kurt Horedt, *Materiale*, 2, 1956, p. 17.

⁶⁵ I. G. Russu și V. Mareș, *Materiale*, 2, 1956, p. 32—39.

a fost nevoie să se sape o casetă lângă malul de est al șanțului. Scheletul nr. 5 a s-a găsit la 0,16 m adincime, în poziție chiricită, așezat pe partea stângă, fiind orientat pe direcția NNE (craniul) și SSV (picioarele). Craniul a fost spart în bucăți, din cauza presiunii solului. S-au păstrat majoritatea oaselor cutiei craniene, din cele ale feței și maxilarele. Din colcana vertebrală s-au găsit numai cinci vertebre, de la partea ei inferioară. Din oasele miinilor s-au păstrat doar trei fragmente: o porțiune dintr-un humerus și altele două din oasele unui antebraț (la dezvelire s-a observat că erau puțin deranjate). Bazinul era destul de bine păstrat, în parte spart pe loc.

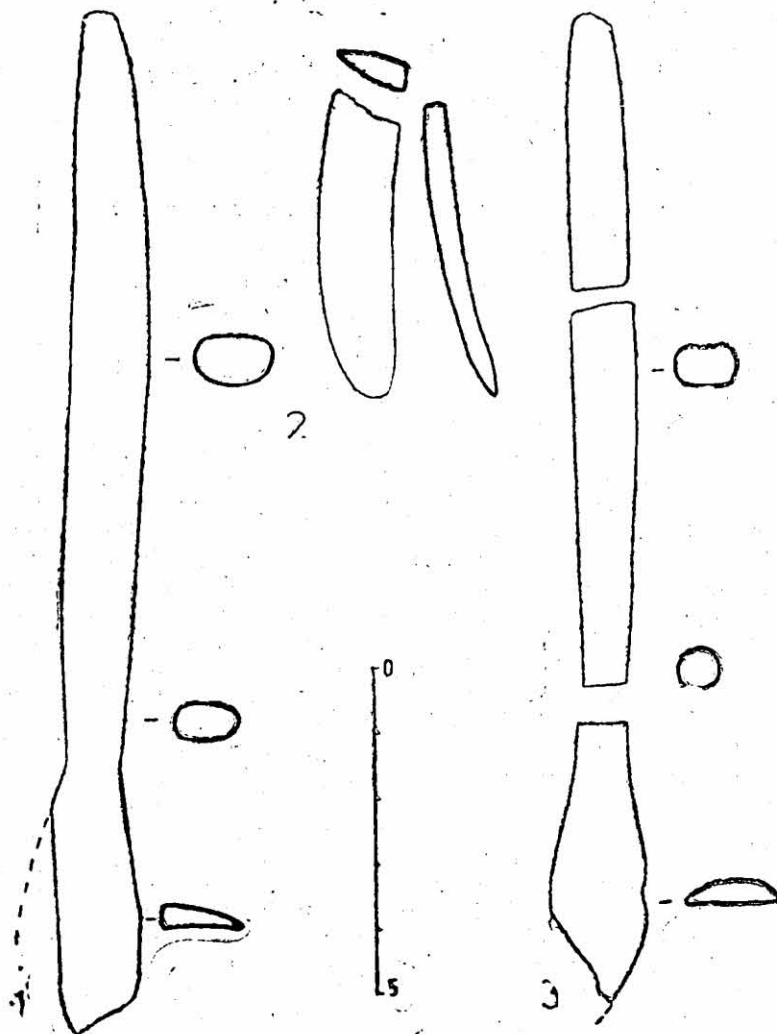

Fig. 17. Valca Lupului. 1 și 3 spatule; 2, dăltiță din colț de mistreț.

Picioarul stîng forma unghi obtuz față de coloana vertebrală, iar celălalt forma un unghi drept. Tibiile s-au conservat în mare parte și nu sînt strînse prea tare spre femure. Din peronee au rămas porțiuni scurte, dar, în schimb, oasele mărunte au putrezit. Scheletul 5 b se afla alături de cel cu nr.5 a, în stînga lui, la aceeași adincime (de 0,16 m). Orientarea lui era similară. Persoana decedată a fost depusă în groapă cu pieptul în jos, în poziție întinsă. Craniul era spart în bucățele, din el păstrîndu-se numai cîteva fragmente mai mari. Ele erau însă suficiente pentru a observa că individul respectiv a avut craniul răsucit și așezat astfel ca osul lui occipital să fie alăturat occipitalului craniului scheletului nr.5 a, frontalele celor două cranii, fiind, deci opuse. Din coloana vertebrală s-au păstrat doar frînturi din cîteva vertebre. Unul din humerusuri, rupt în două, își păstrase poziția anatomică și era întins în lungul corpului, pe cînd antebrațul corespunzător era puțin îndoit din cot și fusese așezat cu palma în dreptul abdomenului. Din cealaltă mînă s-a păstrat numai un fragment de humerus (se pare mișcat din loc), cu extremitatea inferioară mai jos decît a celuilalt humerus. Din bazin au rămas osul sacru și două porțiuni mari din celelalte oase. Picioarele erau întinse, paralele, oasele lungi fiind cu extremitățile măcinate. Pe baza analizei antropologice, se poate spune că scheletul a fost al unei femei între 20—29 ani. În privința

taliei menționăm că înălțimea scheletului 5 b, în poziție întinsă, era aproximativ egală cu lungimea scheletului nr. 5 a, aflat în poziție chirchită. Se constată și o deosebire evidentă în ceea ce privește mărimea și grosimea oaselor celor două schelete. Cel notat cu nr. 5 a a avut oasele lungi și masive, iar nr. 5 b le-a avut subțiri și mult mai scurte. În timpul dezvelirii scheletelor nu s-a observat nici un deranjament provocat cu prilejul eventualei săpături a gropii și depunerii în ea a celui de al doilea individ. De aceea, inclinăm să credem că este vorba de un mormint dublu, în sensul că ambii decedați au fost îngropați în același timp. Fiind vorba de două persoane, cu oasele deosebite ca mărime și grosime, se poate, de asemenea, presupune că au aparținut unei perechi și prin urmare primul schelet (5 a) a fost de bărbat, iar cel de al doilea (5 b) a aparținut unei femei. În groapa funerară, lângă schelete, s-a găsit o vertebră de animal, probabil de bovină, reprezentând, poate, un indiciu cu privire la obiceiul oamenilor epocii de a depune în mormint mâncare pentru „lumea cealaltă”. Subliniem că nici în groapa mormintului și nici pe oasele celor două schelete nu s-au găsit urme de ocră. Este semnificativ faptul că, atunci când s-a început dezvelirea oaselor, s-a constatat că ambele schelete au fost acoperite, în bună parte, cu fragmente ceramice, provenind din vase cu forme și ornamente specifice culturii Criș, cioburile fiind așezate așa fel ca să constituie un fel de înveliș pentru cei decedați. Situația constatată putea fi explicată în două feluri : a) Atunci când membrii unei comunități aparținând populației mormintelor cu ocră — în perioada de tranziție sau în cursul epocii bronzului — au săpat groapa necesară mormintului pentru cei doi indivizi amintiți, ar fi străbătut stratul arheologic cu materiale din timpul locuirii comunității culturii Criș și după înmormintare, conform unui obicei, ar fi învelit cu cioburi de tip Criș pe cei doi decedați. În acest caz, mormintul dublu ar aparține populației mormintelor cu ocră. b) O a doua explicație ar fi aceea că mormintul descris și analizat nu are nici o legătură cu mormintele cu ocră și că, în realitate, a aparținut unor indivizi din comunitatea Criș care a locuit pe acel loc. La înmormintare, rudele lor apropiate, ca să ferească pe cei decedați de umezeală, i-au acoperit în parte cu cioburile din vasele lor de uz curent. Conform acestei explicații mormintul dublu ar aparține de fapt purtătorilor culturii Criș. În sprijinul acestei păreri se cuvine să cităm din lucrarea Nataliei Harasim, care arată : „în amândouă cazurile (este vorba de scheletele 5 a și 5 b) contururile craniene s-au încadrat în limitele variabilității omului actual, formele gracilizate ale craniilor neputând fi în nici un caz apropiate de cele masive ale ocromanilor”. Este deci evident că, din punct de vedere antropologic scheletele descrise aici se deosebesc de cele ale comunităților cu ocră și aparțin unor tipuri gracile. În raportul colectiv publicat nu se face nici o referire la acele morminte. În schimb, la scurt timp după aceea, Vlad Zirra, în sinteza sa despre mormintele cu ocră de pe teritoriul României, amintește — fără prea multe amănunte — mormintul dublu de la Valea Lupului, pe care, în lipsă de analogii, îl atribuie mormintelor cu ocră⁶⁶. Problema deschisă de descoperirea mormintului dublu de la Valea Lupului ar fi rămas nerezolvată dacă nu s-ar fi dezvelit, la câțiva ani după aceea, un schelet, în cuprinsul așezării de la Leț (jud. Covasna)⁶⁷, deci în sud-estul Transilvaniei, unde, până acum, nu sînt cunoscute morminte aparținând comunităților de origine răsăriteană, cu morminte cu ocră, care să pună în practică aceleași obiceiuri, ca și cele din zona Valea Lupului. Despre mormintul de la Leț, descoperit în anul 1955, în raportul publicat se arată că se afla în partea de nord-vest a șanțului I. Este vorba de un schelet ciopirțit de copil, pur și simplu aruncat într-o groapă, aflat la 0,65 m adâncime față de nivelul actual al solului⁶⁸. Merită subliniat faptul că în timpul cercetărilor s-a observat și menționat în raport faptul că fața copilului a fost acoperită cu fragmente ceramice de tip Criș, iar un alt ciob similar, mai mare, îi acoperca pieptul. Se face precizarea că în pământul de umplutură al gropii se găseau și alte fragmente ceramice din vase de tip Criș, oase de animale și bucăți de lipitură arsă⁶⁹. Subliniem că în groapa respectivă s-au descoperit numai materiale de tip Criș. În raport, se amintește, totuși, că „nu s-a putut vedea de unde este săpată groapa, dar ea taie depunerea Criș, care în această regiune, este foarte bogată în bucățele de chirpici”⁷⁰. După părerea descoperitorilor „mormintele sînt mai noi decît locuirea Criș și aparțin nivelului Boian sau Ariușd”⁷¹. Dacă ținem seama de două fapte și anume : — că scheletul de copil a fost acoperit, cel puțin pe cap și pe piept cu cioburi de tip Criș, și subliniem că numai cu astfel de cioburi ar fi fost oare firesc ca purtătorii culturii Boian sau cei ai culturii Cucuteni—Ariușd să fi căutat și ales, în mod special, numai cioburile de tip Criș, fără ca între ele să se afle nici un ciob, mai tirziu, de tip Boian sau Ariușd? — că în umplutura gropii în care s-a găsit scheletul se aflau numai fragmente ceramice de tip Criș, ne socotim îndreptățiți să considerăm că mormintul de la Leț poate fi atribuit și el culturii Criș. Aceasta cu atât mai mult cu cât și mormintul dublu de la Valea Lupului a avut scheletele acoperite, cel puțin în parte, cu diferite fragmente ceramice de tip Criș. Din cele relatate, rezultă că purtătorii culturii Criș din sud-estul Transilvaniei (Sf. Gheorghe Bedehaza), ca și cei din Moldova (în cazul de față, cei din Valea Lupului, respectiv

⁶⁶ Vlad Zirra, *MIA Chișinău*, 1960, p. 127, nr. 27.

⁶⁷ Ion Nestor, *Materiale*, 3, 1957, p. 62.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 62.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 62.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 62.

⁷¹ *Ibidem*, p. 62.

din a doua fază a culturii Criș) practicau cu certitudine numai ritul înhumației ca de altfel și purtătorii tuturor culturilor neo-eneolitice de pe teritoriul țării noastre. Cei decedați erau depuși în groapa funerară în poziție chircită, moderată sau accentuată, cu fața în jos sau pe o parte (pe cea stângă în cazul celui de la Valea Lupului și a celui de la Sf. Gheorghe—Bedehaza)⁷². Orientarea era destul de uniformă, căci scheletele de la Valea Lupului au fost orientate cu craniul pe direcția NNE, ca și cel de la Sf. Gheorghe—Bedehaza, care avea craniul îndreptat și el pe direcția NNE⁷³. De obicei, mâinile erau îndoite din cot și așezate cu palmele în dreptul obrazului. În privința pozițiilor mâinilor scheletelor de la Valea Lupului am notat că la unul din ele brațele erau puțin depărtate de corp. Prin descoperirea de la Leț⁷⁴ se aduce o completare importantă în privința obiceiurilor purtătorilor culturii Criș, anume aceea că în unele situații copiii erau ciopârțiți, iar cadavrul se arunca într-o groapă obișnuită. Un obicei specific numai purtătorilor culturii Criș a fost acela de a acoperi, în parte sau poate chiar în întregime, pe cei decedați cu cioburi de vase mari. Menționăm și observația că toate cele câteva morminte de tip Criș semnalate mai sus au fost descoperite numai în cuprinsul așezărilor. Nu dispunem de date referitoare la forma gropilor și la alte eventuale amănunte. Din datele prezentate reiese că prin descoperirea mormintului dublu de la Valea Lupului a putut fi definit ritul funerar, ca și unele elemente ale ritualului funerar ale purtătorilor culturii Criș, caracteristica celei de a doua faze, numită Valea Lupului, de pe teritoriul Moldovei, concluziile la care s-a ajuns constituind, și ele, o contribuție la completarea documentării despre riturile funerare ale oamenilor neolitici de pe tot teritoriul României.

VII. ÎNCADRAREA AȘEZĂRII DE LA VALEA LUPULUI ÎN EVOLUȚIA CULTURII CRIȘ DE PE TERITORIUL ROMÂNIEI. În stadiul actual al cercetărilor știm că aria de răspândire a comunităților culturii Criș se întinde de la Tisa mijlocie până la Prut, și, aproximativ, de la Tisa superioară până aproape de Dunărea inferioară. Până în prezent nu există nici o lucrare de sinteză despre istoria amănunțită a comunităților culturii Criș de pe întregul areal elaborându-se numai o serie de studii parțiale, referitoare la grupul de descoperiri de tip Criș dintr-o zonă sau alta⁷⁵. În încercarea noastră de interpretare istorică și de reconstituire a ansamblului sistem nevoiți să folosim date fragmentare. Considerăm, că, în realitate, pentru a se ajunge la ocuparea unui teritoriu atât de vast a fost nevoie desigur, de o perioadă îndelungată, pe baza „roirii” treptate, cu schimbarea în timp a limitelor de răspândire. Nu este exclus ca atunci când va fi cunoscut mai amănunțit materialul, în ansamblu și pe regiuni, să se ajungă la concluzia că, în realitate, pot fi definite, în cadrul arealului vast amintit unele variante locale, având, pe lângă elementele comune, și unele caractere specifice. Una dintre variante considerăm că s-a format pe întinsul Moldovei. Reamintim pe scurt că, din seria descoperirilor de tip Criș, cele mai vechi sînt considerate cele de la Gura Baciului din vestul Transilvaniei⁷⁶. Încălinăm să credem că materialele corespunzătoare stratului celui mai vechi sînt ale unei populații originare din sud-vest, care au aparținut unui alt grup cultural ce a contribuit la formarea culturii Criș propriu-zise. Comunitățile acestea din urmă au „roii” treptat, unele răspîndindu-se spre vest, până la cursul mijlociu al Tisei, iar altele s-au deplasat, cu timpul, în sud-estul Transilvaniei (unde au trăit vreme îndelungată) și în estul ei. La un moment dat, pe care nu sîntem în măsură să-l precizăm, ele au trecut în Moldova și s-au întins până la Prut. În studiul de față ne interesează, evident, în primul rînd, ce s-a întîmplat pe teritoriul acestei provincii. Numărul relativ redus de săpături efectuate în astfel de obiective, și mai ales faptul că au fost publicate puține materiale de acest tip nu ne permit să ajungem la concluzii istorice prea ample. Principalele așezări cercetate sînt cele de la Glăvănești Vechi⁷⁷, Valea Lupului⁷⁸, și Perieni⁷⁹, despre ele dispunînd de date destul de multe. În ultimii ani, Eugenia Păpușoi a făcut, însă, o serie de observații importante în așezarea Criș de la Trestiana—Bîrlad, dar interpretarea lor nu este încă publicată. Din compararea datelor de care dispunem, pare să rezulte că pe teritoriul Moldovei ar fi fost, la început, două grupuri de comunități Criș: unele pătrunse dinspre Transilvania, prin nord, pe la Vatra Dornei, și altele, pe la sud, pe valea Trotușului. În cadrul grupului sudic documentat la Trestiana se constată analogii în domeniul ceramicii cu cele din stratul considerat a fi cel mai vechi din așezarea de la Leț. (jud. Covasna), iar prin anume fragmente ceramice pictate cu benzi brune, verticale, paralele, același complex de la Trestiana se aseamănă cu complexe din faza Starcevo II b din Banat și din țir-

⁷² K. Horedt, *op. cit.*, p. 17.

⁷³ *Ibidem*, p. 17.

⁷⁴ Ion Nestor, *op. cit.*, p. 62.

⁷⁵ O sinteză scurtă intitulată: *La civilisation Criș sur la territoire de la R. P. Roumaine*, am publicat în AAC, 1, 1959, 2, p. 173—190; pentru descoperirile din Moldova, v. M. Petrescu-Dîmbovița, *Contributions au problème de la culture Criș en Moldavie*, AAIH, 9, 1958, 1—4; p. 53—68;

pentru cele din Transilvania, N. Vlăssă, *Cultura Criș în Transilvania*, Acta MN, 3, 1966, p. 9—47. Pentru Banat: Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 15—69.

⁷⁶ N. Vlăssă, *Acta MN*, 9, 1972, p. 7—28.

⁷⁷ Vezi nota 5.

⁷⁸ Vezi nota 10.

⁷⁹ Vezi nota 4.

naturile vecine din Iugoslavia⁸⁰. Descoperirile din nordul Moldovei par a fi ceva mai recente. Pe baza studierii comparative a materialelor descoperite la Glăvăneștii Vechi și la Valea Lupului, ne-am socotit îndreptățiți să formulăm concluzia că aceste complexe — importante prin faptul că sînt „inchise” — datează din două faze deosebite, dintre care cea mai veche este reprezentată în așezarea Criș de la Glăvăneștii Vechi (fază pe care am și definit-o prin numele acestei așezări) prin numeroasele borcane cu corpul bombat, fund îngroșat și cu decor format din barbotină și adîncituri făcute cu unghia, izoltate și răspîndite pe toată suprafața ornamentală⁸¹.

Un alt criteriu de care ținem seama este acela al așa numitelor mîsuțe de cult. Cele caracteristice pentru faza Glăvăneștii Vechi sînt cu patru picioare conice, prelungi, arcuite, subțiate jos și mai groase sus. La partea lor superioară, spre exterior, ele au, pe fiecare picior, redați cite doi „ochișori” mici, în relief. Spre deosebire de faza amintită, în faza următoare, numită faza Valea Lupului, se întâlnește, în continuare, borcanele mari, dar ele au adesea decorul format din „spice” de adîncituri duble, făcute cu virful degetului, formîndu-se benzi de adîncituri alăturate. Forma de vas specifică fazei este castronul din pastă fină, bitroneonic, cu buza puțin îngroșată, cu fundul îngroșat sau prevăzut cu un picior de diferite înălțimi și forme. În această fază mîsuțele de cult sînt de formă rectangulară, cu marginea puțin înălțată. Ele au patru picioare scunde, fațetate, ornamentate cu motive meandrice excizate.

În prezent, se poate considera că în timpul fazei Valea Lupului, comunitățile Criș din Moldova au devenit deosebit de dinamice, răspîndindu-se spre sud, de-a lungul Carpaților, pînă în nordul Munteniei (cu excepția Cîmpiei Covurluiului, unde încă nu se cunoaște nici o astfel de așezare). În această perioadă tirzie ele au fost întîmpinate în Cîmpia Dunării de rezistența comunităților timpurii ale culturii Ducești. Probabil, tocmai astfel se explică de ce pînă acum nu se cunoaște nici o așezare de tip Criș în sudul Munteniei. Spre nord, comunitățile Criș sînt documentate pînă în zona Sucevei și a Dorohoiului, dar materialele încă nu sînt publicate mai amănunțit, pentru a se ști din ce fază datează⁸². Este interesant de semnalat că materiale similare (în ceea ce privește formele și decorul vaselor) celor de tip Valea Lupului se cunosc și în sud-estul Transilvaniei, ca, de exemplu, în așezarea de tip Criș de la Hărman (jud. Brașov)⁸³, cercetată prin săpăturile făcute de A.D. Alexandrescu. Descoperirea permite să admitem că faza Valea Lupului este documentată și în Țara Birsei. Același complex de tip Criș de la Hărman mai este important prin aceea că în cadrul lui s-au găsit mai multe fragmente de vase (pahare sau castrone de dimensiuni reduse), de culoare cenușie sau neagră, ornamentate cu caneluri și avînd suprafața lustruită. Este un indiciu că acea comunitate este — așa după cum am arătat — dintr-o fază tirzie a evoluției culturii Criș, iar fragmentele ceramice negre cu caneluri confirmă datarea făcută și oglîndesc primele contacte, fie cu comunități de tip Vinča, pătrunse atunci în sud-vestul Transilvaniei dinspre Banat, fie cu altele de tip Ducești, ce viețuiau în Cîmpia Română. După părerea noastră, în perioada de maximă răspîndire din timpul fazei Valea Lupului, comunitățile Criș au trecut și dincolo de Prut, în aria locuită de comunitățile culturii bugo-nistriene. În acele ținuturi încă nu este semnalată nici o descoperire certă de tip Criș, dar sînt unele indicii despre existența lor⁸⁴. Pînă acum, nu știm, cu exactitate, cît timp au dăinuit pe întinsul Moldovei comunitățile Criș tirzii din faza Valea Lupului. Limita superioară o constituie, fără îndoială, perioada de pătrundere dinspre nord-vest, de-a lungul Carpaților, a comunităților culturii ceramicii liniare, cînd se consideră că a încetat evoluția culturii Criș din estul țării. În realitate, va fi fost un proces de duată, în cursul căruia unele comunități au fost dislocate spre sud, iar altele s-au amestecat în parte cu noii veniți. În stadiul actual al cercetărilor, se poate admite că unele comunități de la sfîrșitul culturii Criș, din ținuturile studiate, au fost contemporane cu cele mai vechi comunități ale culturii ceramicii liniare venite dinspre Europa Centrală. Prin răspîndirea treptată (înspre sudul Moldovei și spre Muntenia) a comunităților ceramicii liniare a fost cuprins întreg arealul ocupat pînă atunci de purtătorii culturii Criș. Astfel, se încheie îndelungata istorie a comunităților Criș de pe teritoriul Moldovei.

IX. RAPORTURILE CU CULTURA BUGO-NISTRIANĂ. Comunitățile culturii Criș de care ne ocupăm aici au avut cele mai strînse relații cu vecinii lor care trăiau pe teritoriul dintre Prut și Bugul Sudic, anume cu purtătorii culturii bugo-nistriene⁸⁵. Comunitățile culturii Criș, care trăiau de multă vreme în Transilvania, au trecut prin trecătorile Carpaților și s-au răspîndit în scurt timp pe aproape tot întinsul Moldovei și chiar dincolo de acest teritoriu, spre est. Primele contacte între purtătorii culturii Criș și cei ai culturii bugo-nistriene au avut loc, undeva, în vecinătatea cursului mijlociu al Prutului, în timpul fazei Glăvăneștii Vechi a culturii Criș, corespunzătoare, ca timp, fazei a II-a a variantei nistriene a culturii bugo-nistriene⁸⁶. În zona Nistrului

⁸⁰ Observații făcute de Eugenia Popușoi.

⁸¹ Vezi nota 54.

⁸² Cercetări de suprafață și săpături în această zonă a efectuat N. Ursulescu.

⁸³ Eugen Comșa, *Aluta*, 1970, p. 35—42.

⁸⁴ Sînt unele descoperiri caracterizate prin forme și ornamente specifice (de exemplu Hanska).

⁸⁵ Eugen Comșa, *Considerații cu privire la relațiile dintre cultura Criș și cultura Bugo-nistrăană* (studiu predat la Ișpar).

⁸⁶ *Ibidem*, nota 25.

a urmat apoi cea de a III-a fază a variantei nistriene care este atestată, din plin, în așezările din punctele Soroca III și Soroca I (stratul 1b)⁸⁷. În timpul săpăturilor din cuprinsul lor s-au strâns numeroase fragmente ceramice ce provin din borcane cu corpul bombat, cu gît cilindric scund și cu fund îngroșat, ornamente cu adincituri (făcute cu vârful degetului) duble, în șiruri („în spic”) sau cu linii incizate⁸⁸. În așezările amintite se mai întilnesc și sint specifice castroane de formă bitroneonică, scunde, cu suprafața lustruită cu grijă⁸⁹. Atît borcanele cît și castroanele — după cum s-a văzut din descrierea materialului ceramic de la Valea Lupului — se găsesc în număr considerabil în diferite așezări de tip Criș din Moldova, și se cuvine chiar subliniat că din cele două forme ceramice menționate, castroanele sint specifice comunităților Criș din faza Valea Lupului. În complexele amintite aflate pe malul Nistrului, împreună cu vasele de tip Criș, s-au descoperit și altele, cu forme ovale prelungi, cu decor caracteristic olăriei din zona Bugului sudic⁹⁰. În monografia despre evoluția culturii bugo-nistriene din regiunea Nistrului, arheologul V.I. Marchevici a atras atenția că în cadrul așezărilor de la Soroca, în domeniul ceramicii, elementele specifice culturii Criș sint predominante în raport cu cele ale culturii bugo-nistriene⁹¹. În aceleași așezări, din seria uneltelor, sint semnalate cîteva topoare și tesle de piatră șlefuită⁹², unelte micro-lite caracteristice zonei și unele trapeze asimetrice⁹³ de tradiție mai veche. După cum am arătat, conform periodizării lui V.I. Marchevici, în complexele menționate este documentată cea de a treia fază a variantei nistriene a culturii bugo-nistriene⁹⁴.

În încercarea noastră de interpretare istorică sintem de părere că se cuvine a se ține seama de două elemente importante: în primul rînd, că în perioada corespunzătoare așezării Criș tîrzii din apropierea satului Valea Lupului se constată maxima răspîndire spre sudul Moldovei (pînă la Bonțești, jud. Vrancea)⁹⁵ a comunităților culturii Criș; în al doilea rînd, de constatarea că majoritatea materialului ceramic din cele două așezări de la Soroca se aseamănă mult cu acela de la Valea Lupului. Avînd în vedere aceste observații sintem înclinați să formulăm ipoteze de lucru, care trebuie aprofundate, că așezările din faza a II-a a variantei nistriene, din zona Soroca, precum și cele din nordul Republicii Moldova, aparțin, mai curînd, unor comunități de tip Criș din faza Valea Lupului decît culturii bugo-nistriene. Presupunem că acestea, în chip firese, în perioada lor de intensă răspîndire, au trecut Prutul în ținuturile amintite și au asimilat populația locală aparținînd purtătorilor culturii bugo-nistriene. Astfel, credem că s-a putut ajunge ca majoritatea formelor ceramice și decorul vaselor din complexele de pe malul Nistrului să fie de tip Criș. Considerăm că tot prin intermediul comunităților Criș s-au răspîndit și uneltele de piatră șlefuită, necunoscute pînă atunci în zona Nistrului mijlociu. De la populația locală mai veche — așa cum s-a întîmplat și în cazul altor culturi neolitice din regiunile noastre — s-au păstrat, prin tradiție, diferite forme de vase și ornamente, precum și unele tipuri de unelte de silex. După părerea noastră, tot purtătorii culturii Criș au transmis comunităților culturii bugo-nistriene practicarea cultivării primitive a plantelor, atît prin tipurile de unelte, cît și, mai ales, prin tipurile de grîu și, eventual alte plante cultivate.

X. RAPORTURILE CU CULTURA KÖRÖS DIN UNGARIA. Pe teritoriul Ungariei, comunitățile culturii Criș (numită de către specialiștii maghiari cultura Körös) au fost răspîndite între Tisa și granița țării noastre⁹⁶. Cîteva așezări izolate de același tip s-au descoperit la vest de Tisa în preajma ei⁹⁷. Fac excepție cîteva obiective similare cercetate în sudul Ungariei, în lungul malului estic al Dunării. De asemenea, urme de tip Criș se semnalează și pe malul vestic al Dunării, în nordul țării vecine, în dreptul cotului mare al fluviului⁹⁸. Din analiza hărții de răspîndire rezultă o concentrare deosebită a așezărilor pe teritoriul dintre Criș și Mureș, de-a lungul Tisci⁹⁹. Cu prilejul săpăturilor arheologice din aceste numeroase așezări au fost adunate mari cantități de materiale, care ne ajută să cunoaștem elementele comune, firești, ale descoperirilor de tip Criș din Moldova și ale celor din estul Ungariei. Evident, este vorba, în principal, de materialul ceramic. În ambele zone, ca și pe întinsul întregului areal, ceramica a fost modelată din pastă amestecată cu multă pleavă. Din categoria vaselor de uz comun, și într-o regiune și în cealaltă, predomină borcanele specifice, mai mari sau mai mici, cu pereții groși, avînd corpul bombat (aproape sferic), gîtul adăugat scund (de numai cîteva centimetri) sau mai înalt, cilindric. De regulă, fundul lor este mult îngroșat (adăugat și el după modelarea vasului). Astfel de vase se întilnesc în cursul evoluției celor două faze Criș din Moldova și este de presupus că și în timpul evoluției celor din Ungaria. Pentru exemplificare, amintim borcane de tipul celor descrise găsite la Szeged I¹⁰⁰,

⁸⁷ *Ibidem*, notele 28—29.

⁸⁸ *Ibidem*, nota 30.

⁸⁹ *Ibidem*, nota 31.

⁹⁰ *Ibidem*, nota 32.

⁹¹ *Ibidem*, nota 33.

⁹² *Ibidem*, nota 34.

⁹³ *Ibidem*, nota 34.

⁹⁴ *Ibidem*, nota 28.

⁹⁵ Gh. Bichir, *Raport asupra cercetărilor de la Bonțești, Materiale*, 5, 1959, p. 260—262.

⁹⁶ Kutzian Ida, *A Körös-kultura, II, Diss Pann*, seria II, 23, 1944.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 47 (harta).

⁹⁸ *Ibidem*, p. 47 (harta).

⁹⁹ *Ibidem*, p. 48 (harta).

¹⁰⁰ *Ibidem*, pl. 1/3.

Kotačpart—Vata—Tanya¹⁰¹, Kopănces—Zsoldos—tanya¹⁰². În ambele regiuni borcanele erau ornamentate cu proeminențe de diferite mărimi, aplicate. Cele mai mari sînt perforate, servind ca torți. Pe borcanele mici se întîlnesc, adesea, proeminențele „Jastilă” aplicate și avînd pe mijloc o adîncitură făcută cu degetul (în aria Koros s-au găsit de exemplu la Szentes—Berekhat¹⁰³, Szegvar¹⁰⁴ Tiszaug—Topart¹⁰⁵ și în multe altele). Briurile alveolare sînt destul de rare, dar se întîlnesc în așezarea de la Valea Lupului și în diverse așezări din Ungaria estică (de exemplu Tiszaug—Topart¹⁰⁶, Vaskut¹⁰⁷ și Dévaványa)¹⁰⁸. Decorul specific al borcanelor descrise era, în estul ca și în vestul arealului Criș; același, fiind alcătuit din adîncituri (făcute cu virful degetului și cu unghia), izolate sau duble (de exemplu Sövényháza¹⁰⁹, Szentes—Berekhat¹¹⁰, Tiszaug—Tópart¹¹¹). Decorul din două șiruri succesive, dese; de adîncituri duble care se întîlnește în Moldova; mai ales pe vasele de tip Criș de la Valea Lupului, este atestat și în Ungaria (de exemplu Tiszaug—Topart¹¹², Gyula,¹¹³ Szentes—Nagyhegy¹¹⁴, Kotačpart—Vata—tanya)¹¹⁵. Unele borcane din Moldova; dar și o serie de piese din Ungaria au decorul compus din linii incizate sau oblice sau în rețea (de ex. Tiszaug—Topart¹¹⁶, Gyoma Csudabala¹¹⁷, Kotačpart—Vata—tanya)¹¹⁸. O formă de borcan deosebită, care, pînă acum, în Moldova s-a găsit numai în așezarea de la Valea Lupului, este cea cu corpul bombat, prelung (ovoidal), mare, cu un grup de mai multe torți. Se consideră că ele erau legate cu cîteva „sfiori” și serveau la transportul apei sau altor lichide. Vase similare s-au descoperit și în cîteva așezări din Ungaria (de exemplu Sövényháza¹¹⁹ și mai ales Kotačpart—Vata—tanya)¹²⁰. O altă formă întîlnită adesea în Moldova și în Ungaria este aceea de castron (în formă de calotă sferică) cu fund îngrosat (de ex. Kotačpart—Vata—tanya¹²¹, Kopănces—Zsoldos—tanya)¹²². Din cercetarea materialelor publicate din Ungaria reiese că castroanele bitronconice, specifice fazei Valea Lupului, se întîlnesc și în zona Tisei, dar în număr foarte mic și puțin deosebite (de ex.; Tiszaug—Tópart¹²³, Kotačpart—Vata—tanya)¹²⁴. În cele două zone avute în vedere se găseseră și „fusaiiolele” mari cu patru lobi, cu orificiu mare pe mijloc. Se cuvine să ne referim și la așa-numitele măsuțe de cult. Cele două tipuri de măsuțe documentate în așezările Criș din Moldova se găseseră și în estul Ungariei. Astfel, măsuțele care în Moldova datează din faza Glăvăneștii Vechi și au piciorușele conice arcuite, prevăzute sus cu „ochișori”, s-au găsit în Ungaria la Magyartés (cu picioare drepte)¹²⁵; Tiszaug—Tópart (cu picioare masive)¹²⁶; Kotačpart—Vata—tanya¹²⁷, Szerbkersztur¹²⁸. În Ungaria sînt destul de dese și măsuțele de cult, care datează la noi din faza Valea Lupului; astfel de obiecte s-au seos la iveală la Kopănces Zsoldos tanya¹²⁹, Tiszaug—Tópart¹³⁰.

Însumînd și interpretînd datele expuse, rezultă că în zona Körös, din Ungaria, pe lingă diferitele elemente comune cu cele Criș din Moldova, cum sînt borcanele (cu formele și decorul specific) și castroanele, se întîlnesc și unele elemente similare celor din faza Valea Lupului, cum sînt unele castroane, unele borcane ornamentate, borcanele mari ovoidale și măsuțele cu picioare drepte, fațetate cu decor excizat. Ele dovedesc că în timpul fazei Valea Lupului din Moldova există un „continuum” etno-cultural pînă în estul Ungariei; prin intermediul căruia au apărut și mai cu seamă s-au răspîndit în ambele zone extreme anumite elemente. Prezența lor poate servi drept dovadă a contemporaneității sau apropierii în timp a unor așezări Körös din Ungaria cu așezările din Moldova, datînd din faza Valea Lupului. Faptul că în stațiunea studiată se întîlnesc în număr mare castroanele bitronconice și destul de multe măsuțe de cult specifice fazei amintite pare să constituie un indiciu că locuirea comunităților Criș din faza Valea Lupului a fost în Moldova de durată și probabil în încetare la un oarecare moment după dispariția așezărilor Körös din Ungaria.

XI. RAPORTURILE CU CULTURA STARČEVO DIN IUGOSLAVIA. Între culturile Criș și Starčevo au existat legături genetice străvechi. Multă vreme s-a considerat că grupul de comunități Criș s-a dezvoltat din cultura Starčevo și ar reprezenta numai o fază tîrzie a acesteia; dar cercetările amănunțite din ultimele decenii au dus la modificarea acestei concepții. Mai întii au

¹⁰¹ *Ibidem*, II, pl. 21/4, 5.

¹⁰² *Ibidem*, II, pl. 23/3, 5.

¹⁰³ *Ibidem*, II, pl. 3/2.

¹⁰⁴ *Ibidem*, II, pl. 3/5.

¹⁰⁵ *Ibidem*, II, pl. 4/2.

¹⁰⁶ *Ibidem*, II, pl. 4/1, 2.

¹⁰⁷ *Ibidem*, II, pl. 9/19.

¹⁰⁸ *Ibidem*, II, pl. 15/12, 16.

¹⁰⁹ *Ibidem*, II, pl. 1/1.

¹¹⁰ *Ibidem*, II, pl. 3/1, 3.

¹¹¹ *Ibidem*, II, pl. 6/10.

¹¹² *Ibidem*, II, pl. 6/9.

¹¹³ *Ibidem*, II, pl. 14/17, 18.

¹¹⁴ *Ibidem*, II, pl. 17/18.

¹¹⁵ *Ibidem*, II, pl. 29/6.

¹¹⁶ *Ibidem*, II, pl. 6/11.

¹¹⁷ *Ibidem*, II, pl. 11/12; 12/8.

¹¹⁸ *Ibidem*, II, pl. 18/5.

¹¹⁹ *Ibidem*, II, pl. 11/1.

¹²⁰ *Ibidem*, II, pl. 25/2, 3.

¹²¹ *Ibidem*, II, pl. 27/5—7.

¹²² *Ibidem*, II, pl. 32/3, 6.

¹²³ *Ibidem*, II, pl. 5/13.

¹²⁴ *Ibidem*, II, pl. 27/9.

¹²⁵ *Ibidem*, II, pl. 2/5.

¹²⁶ *Ibidem*, II, pl. 6/1.

¹²⁷ *Ibidem*, II, pl. 35/6.

¹²⁸ *Ibidem*, II, pl. 35/10.

¹²⁹ *Ibidem*, II, pl. 35/1, 3.

¹³⁰ *Ibidem*, II, pl. 6/6.

fost consemnate datele despre descoperirile de la Leț¹³¹, dovedindu-se că în Transilvania, inclusiv în părțile ei de sud-est, există o serie de complexe de tip Criș, paralele în timp nu numai cu sfârșitul culturii Starčevo din ținuturile de sud-vest, ci contemporane chiar cu fazele ei de început¹³². Cu câțiva ani în urmă, în cursul săpăturilor de la Trestiana Birlad (efectuate de Eugenia Popușoi), printre altele, au fost scoase la iveală, în cadrul așezării Criș de acolo și mai multe fragmente ceramice cu decor pictat cu culoare brună, pe fond portocaliu sau roșu. Motivele decorative sînt formate din benzi verticale și paralele. Ele se aseamănă foarte mult cu cele de pe ceramica de tip Starčevo din faza Starčevo II b (după periodizarea Draga Garașanin) din Banatul nostru și din Iugoslavia¹³³. Acele cioburi dovedesc, pe de o parte, legături între cele două grupuri culturale, iar pe de alta, pătrunderea în Moldova a unor comunități Criș, în timpul sau mai curînd spre sfârșitul fazei Starčevo II b¹³⁴. Așezările din cele două zone prezintă diferite elemente de asemănare. Adesea, stațiunile din Moldova sînt situate în lunca inundabilă a riurilor, pe grinduri joase; în vechime, ele erau, probabil, înconjurate de terenuri mlăștinoase (vezi Glăvăneștii Vechi, Valea Lupului), așa cum sînt și unele așezări din țara vecină, despre care se spune că s-au găsit pe terenuri mlăștinoase (desigur că erau pe ridicături înconjurate de mlăștini), cum sînt cele de la Bratmilovce¹³⁵, și de la Konjarnik¹³⁶. Alte așezări de pe plaiurile moldovenești sînt situate pe margini de terase (de exemplu Perieni¹³⁷), ca și cele din Iugoslavia (la Starčevo, Pelez). Atît așezările din Moldova cît și cele din Iugoslavia nu au sistem de apărare. În privința locuințelor datele din țara vecină sînt puține și insuficiente, vorbindu-se numai despre existența, în diferite așezări, a unor gropi de bordei¹³⁸. Pînă acum, în Moldova, încă nu s-au găsit astfel de locuințe, fiind, în schimb, atestate locuințele de suprafață. În cele două zone, deși îndepărtate, unele categorii de unelte sînt asemănătoare. Dintre uneltele de piatră șlefuită amintim, de exemplu, teslele (cu secțiune plan-convexă), de formă dreptunghiulară sau trapezoidală, unele topoare și dălțițe. Din serie uneltele de os și de corn sînt cu totul similare spatulele, cu mîner prelung și cu partea activă ca o paletă de vîslă, în cele două regiuni spatulele servind aceluiași scop (probabil, la curățatul făinii de pe rîșniță). Se cuvin amintite și diverse obiecte de lut ars, asemănătoare, de tip Criș din estul țării noastre și de tip Starčevo din nord-estul Iugoslaviei. Așa sînt greutățile de lut ars, cu patru lobi, considerate ca fiind pentru războiul de țesut¹³⁹; urmează fusaiiolele masive și pintaderele, avînd un decor în relief, deosebit¹⁴⁰. Menționăm și cîteva obiecte făcute din cioburi, cărora li s-a dat forma rotundă și au fost perforate pe mijloc¹⁴¹. Ele au servit, după unele păreri, ca amulete, după altele, ca fusaiiole (deși majoritatea au orificiul prea mic ca să poată servi la fus). În cele două regiuni plastica este reprezentată prin mai multe figurine feminine, dar o comparație între cele două regiuni este dificilă din cauza numărului foarte mic de figurine descoperite. Din seria pieselor legate de manifestările magico-religioase fac parte așa-numitele măsuțe de cult. În ambele zone sînt documentate măsuțe cu trei sau patru picioare conice prelungi, arcuite, prevăzute cu „ochișori” la partea superioară¹⁴². În Moldova, ele se întilnesc numai în faza mai veche, de la Glăvăneștii Vechi¹⁴³.

Majoritatea elementelor de asemănare între cele două regiuni ține de domeniul ceramicii. O mare parte din ceramică a fost modelată din pastă amestecată cu pleavă. Din categoria vaselor de uz comun sînt specifice borcanele cu corpul bombat, cu gît scund, cilindric (prevăzută adesea pe margine cu un șir de alveole) și cu fundul îngroșat. În aria de răspîndire Starčevo, ca și în Moldova; astfel, de vase au decorul format din barbotină simplă sau organizată în vîrci, trasate cu degetele răsfirate; pe verticală sau mai rar ondulate¹⁴⁴. S-au găsit și borcane ornamentate cu linii incizate verticale, oblice sau în rețea. Uneori, ele se asociază, pe aceeași vas, cu porțiuni de briuri alveolare în relief (aplicate), drepte sau arcuite; ori cu proeminențe de diferite mărimi și forme (inclusiv „pastile” — unele mari cu marginea crestată —)¹⁴⁵. Mai ales în fazele Starčevo tîrzii se întilnește decorul din adîncituri, în formă de „bob de grîu”, făcute cu vîrfurile degetului¹⁴⁶, cele din faza tîrzie asemînindu-se cu spicul. Specifice pentru aceeași fază, în apus, ca și în Crișul din Moldova, sînt șirurile dese de adîncituri. O altă formă comună este aceea de castron aproape semisferic (cu fund îngroșat) sau tronconic. Vasele din categoria de uz comun din cele două regiuni au avut fundul de forme variate și menționăm cîteva din ele: obișnuit, îngroșat, în formă de picior (masiv sau gol înăuntru). În cadrul categoriei de vase din pastă fină sînt comune castroanele în

¹³¹ Eugenia Zaharia, *SCIV*, 15, 1964, 1, p. 19—44.

¹³² *Ibidem*, p. 19—44.

¹³³ Draga Arandjelovic-Garasanin, *Starčevacka Kultura*, Ljubljana, 1954, pl. 16/2.

¹³⁴ Părerere formulată de Eugenia Popușoi.

¹³⁵ Draga Arandjelovic-Garasanin, *op. cit.*, p. 152.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 153.

¹³⁷ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 65—79.

¹³⁸ Draga Arandjelovic-Garasanin, *op. cit.*, p. 153.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 158.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 158.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 158.

¹⁴² *Ibidem*, de exemplu pl. 11/3, 4, 7.

¹⁴³ Eugen Comșa, *Dacia*, N.S., 22, 1978, p. 28, fig. 26/2 și 27/7.

¹⁴⁴ Draga Arandjelovic-Garasanin, *op. cit.*, de exemplu: pl. 5/14, 15.

¹⁴⁵ *Ibidem*, pl. 6/1—3.

¹⁴⁶ *Ibidem*, pl. 7/1—6.

formă de calotă sferică și cele tronconice¹⁴⁷, dar menționăm că printre materialele de tip Starčevo reproduse în monografia culturii nu este redat nici un ciob de castron bitronconic.

În funcție de comparația făcută se pot formula câteva concluzii de ordin istoric. Astfel evoluția comunităților din cele două ținuturi a fost în mare parte paralelă, ca începând mai devreme în aria Starčevo, în Moldova fiind documentată abia în perioada corespunzătoare fazei Starčevo II b. Pe de altă parte se pare că în vest evoluția comunităților Starčevo s-a încheiat mai devreme decât în Moldova, unde în așezarea și respectiv în faza Valea Lupului apar unele forme de vase necunoscute pînă acum în Iugoslavia. Înrudirea dintre comunitățile Starčevo și Criș — despre care aminteam la începutul capitoului — este dovedită prin numărul apreciabil de elemente comune. Predominarea aceluiași elemente de cultură materială (tipuri de așezări și de locuințe, unelte, categorii ceramice — inclusiv ceramică pictată — și forme de vase) considerăm că este un indiciu important cu privire la practicarea aceluiași ocupații principale (cultivarea primitivă a plantelor, creșterea vitelor pe scară redusă și altele).

XII. RAPORTURILE CU CULTURA KARANOVO II DIN BULGARIA. Cultura Criș și cea numită Karanovo II fac parte dintr-un mare „masiv” etno-cultural care reunea toate culturile neolitice timpurii cu ceramică pictată din Peninsula Balcanică, inclusiv ținuturile noastre, pînă la cursul superior al Tisei. Strămoșii purtătorilor celor două culturi erau înrudiți pe cînd trăiau încă în sudul Peninsulei Balcanice. În perioada de la pătrunderea și pînă la încetarea evoluției comunităților culturii Criș din Moldova, cele două grupuri culturale se aflau la distanță mare unul de altul. Comunitățile Karanovo II trăiau la sud de munții Balcani în Tracia¹⁴⁸, iar cele Criș în Transilvania, Crișana, Moldova și nordul Munteniei. Între ele se intercalau alte grupuri, în parte, înrudite. Pînă acum, cultura Tonevo, în regiunea Varnei, și cultura Ovčarovo, în regiunea Tirgoviște¹⁴⁹. Observațiile stratigrafice și analiza materialelor neolitice timpurii din sud-estul Bulgariei au făcut pe specialiștii bulgari să definească două culturi: Karanovo I și Karanovo II¹⁵⁰, cu precizarea că între ele există o legătură strînsă oglindită prin diferite elemente comune. Dealtfel, în unele lucrări mai vechi, cultura Karanovo I era împărțită în două: Karanovo I a și Karanovo I b¹⁵¹, abia în ultimele două decenii prima din ele fiind numită Karanovo I, și cealaltă Karanovo II (aceasta deși prin cercetări făcute în aceeași perioadă a rezultat că între ele se cuvine intercalat un grup documentat în stratul I din așezarea Măgura Azmaska, caracterizat prin ceramică pictată cu alb, asociată cu ceramica neagră cu decor canelat, lustruită)¹⁵². După părerea noastră este vorba nu de două culturi deosebite, ci de faze succesive din evoluția unei singure culturi, în cazul acesta trebuind să admitem că „cultura” Karanovo II a avut o durată relativ redusă.

O comparație între materialele Criș din Moldova și cele Karanovo II din Tracia este încă destul de greu de făcut, deoarece din stratul respectiv au fost publicate foarte puține materiale, reprezentate mai ales prin câteva vase întregi¹⁵³. În afară de ele, unele indicii ni le oferă materialele reproduse din culturile sau fazele ce preced sau urmează culturii Karanovo II. Din seria vaselor de uz comun din stratul Karanovo II amintim un vas asimetric cu corpul bombat ovoidal, cu gît cilindric și patru torți¹⁵⁴, care se aseamănă cu vasele ovoidale de la Valea Lupului. Existența borcanelor cu corpul bombat (aproape sferic), cu gît cilindric, dar fără fund îngroșat, în cultura Karanovo I¹⁵⁵, ne face să presupunem că ele au fost menținute în uz și în cultura Karanovo II. Despre ornamentarea lor nu avem date directe, dar ținînd seama de decorul din creștături (răspîndite pe toată suprafața ornamentată), făcute cu o spatulă sau cu unghia, pe unele vase din cultura Karanovo III¹⁵⁶, considerăm că ele s-au păstrat prin tradiție de la cele din Karanovo II. Borcanele acestea au analogii, atît în așezările Criș din faza Glăvăneștii Vechi, cît și în cele din faza Valea Lupului. În stratul Karanovo II, ca și în așezarea Criș de la Valea Lupului, se găsește adesea castroane tronconice sau în formă de calotă sferică, prevăzute cu picior scund¹⁵⁷. Se cuvine menționată apariția în ambele zone a ceramicii cenușii sau negre, cu decor canelat, ceea ce apropie, în timp, complexe Criș din faza Valea Lupului din Moldova de cele Karanovo II¹⁵⁸. Unele măsuțe de cult sînt documentate și în Tracia, dar nu este reprodusă nici o măsuță din cultura Karanovo II, fiind, însă, redată una, aparținînd culturii Karanovo I¹⁵⁹. Este curios că aceasta are forma triunghiulară și picioare drepte, scurte, cu decor excizat¹⁶⁰. Prin ur-

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 73, fig. 6.

¹⁴⁸ H. Vajsova, *SlovArch*, 14, 1966, 1, p. 10—11.

¹⁴⁹ Ambele culturi au fost descoperite și definite de către Ilenrieta Todorova.

¹⁵⁰ Georgi I. Georgiev, *Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien)*, in *l'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1961, p. 45—100.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 45—100.

¹⁵² H. Vajsova, *op. cit.*, p. 10.

¹⁵³ G. I. Georgiev, *op. cit.*, planșa anexă și grupul de vase corespunzător culturii Karanovo.

¹⁵⁴ *Ibidem*, planșa, vasul nr. 2.

¹⁵⁵ *Ibidem*, planșa, coloana corespunzătoare culturii Karanovo I, vasul nr. 7.

¹⁵⁶ *Ibidem*, planșa, coloana corespunzătoare culturii Karanovo III, vasul nr. 4.

¹⁵⁷ *Ibidem*, planșa, grupul de vase al culturii Karanovo II, vasul nr. 3.

¹⁵⁸ *Ibidem*, planșa, aceeași coloană, vasul nr. 4.

¹⁵⁹ *Ibidem*, planșa, coloana culturii Karanovo I, ultimul desen.

¹⁶⁰ *Ibidem*, planșa, același desen.

mare, în privința măsuțelor de cult, se constată unele asemănări între cele din faza Valea Lupului din cultura Criș și cele din cultura Karanovo I. Nu este, însă, exclus ca ele să fi apărut în Tracia mai devreme și să fi fost transmise, mai târziu, spre ținuturile noastre. În cele două regiuni avute în vedere se modelau și pintadere de lut, atestate în Tracia în cultura Karanovo II¹⁶¹, iar la noi în faza Valea Lupului (de exemplu la Perieni)¹⁶². Din seria celor citorva unelte reproduse, remarcăm spatulele de os, specifice pentru ambele faze ale culturii Criș din Moldova¹⁶³, ca și culturilor Karanovo I și Karanovo II din Bulgaria¹⁶⁴. În stadiul actual al cercetărilor acestea sînt singurele elemente de asemănare constatate între complexele Criș din Moldova și cele Karanovo II din Bulgaria. Pe măsura publicării amănunțite a complexelor de tip Karanovo II din Bulgaria, evident, se vor putea stabili și alte analogii.

L'AGGLOMÉRATION DE TYPE CRIȘ DE VALEA LUPULUI

RÉSUMÉ

Après l'histoire des recherches, concernant la culture Criș, l'auteur fait l'analyse des découvertes provenant des fouilles de Valea Lupului, effectuées en 1950. Dans cette ouvrage sont présentés : le type d'agglomération, les types d'habitation, les occupations, la céramique et le rite funéraire.

En intégrant le site de Valea Lupului dans l'évolution de la culture Criș, l'auteur a défini toutes les éléments spécifiques pour la deuxième phase de la culture Criș en Moldavie. Tenant compte de ces résultats, l'auteur a formulé des conclusions concernant l'évolution de la culture Criș en général. Dans la partie finale du travail l'auteur s'occupe des relations de la culture Criș avec les cultures néolithiques voisines.

LÉGENDE DES FIGURES

- Fig. 1. Valea Lupului. Plan général des fouilles (d'après I. Nestor et colab., *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 66, pl. II).
 Fig. 2. Valea Lupului. Fragments céramiques provenant des vases en pâte grossière.
 Fig. 3. Valea Lupului. Fragments céramiques provenant des vases en pâte grossière.
 Fig. 4. Valea Lupului. Fragments céramiques provenant des vases en pâte grossière.
 Fig. 5. Valea Lupului. Fragments céramiques provenant des vases en pâte grossière.
 Fig. 6. Valea Lupului. Fragments céramiques provenant des vases en pâte grossière.
 Fig. 7. Valea Lupului. Fragments céramiques provenant des vases en pâte grossière.
 Fig. 8. Valea Lupului. Fragments céramiques provenant des vases en pâte grossière.
 Fig. 9. Valea Lupului. 1—12, fragments céramiques provenant des vases en pâte grossière; 13—24, pieds des vases en pâte fine.
 Fig. 10. Valea Lupului. Fragments céramiques provenant des vases en pâte fine.
 Fig. 11. Valea Lupului. Profiles des vases en pâte fine.
 Fig. 12. Valea Lupului. Profiles et fonds des vases en pâte fine.
 Fig. 13. Valea Lupului. A, 1—22, outils microlithes en silex (lames et segments); B, 1—23, outils microlithes en silex (raclaires).
 Fig. 14. Valea Lupului. Nuclei en silex.
 Fig. 15. Valea Lupului. Outils en pierre polie (haches et herminette).
 Fig. 16. Valea Lupului. Outils en pierre polie (fragments et réutilisés).
 Fig. 17. Valea Lupului. 1, 3, spatules; 2, ciseau en défense de sanglier.

¹⁶¹ *Ibidem*, planșa, prima coloană obiectul de sus.

¹⁶² M. Petrescu-Dîmbovița, *Materiale*, 3, 1957, p. 74, fig. 7/15.

¹⁶³ Spatule s-au descoperit atât la Glăvăneștii Vechi cit și la Valea Lupului.

¹⁶⁴ G. I. Georgiev, *op. cit.*, planșa, o spatulă reprodusă la limita dintre cele două culturi.